

OBICEIURI COTIDIENE REFLECTATE ARHEOLOGIC ÎN TIMIȘOARA OTOMANĂ. OBSERVAȚII ASUPRA PIPELOR DE LUT

Adriana GAȘPAR

Doctorand în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: sam_adriana@yahoo.com

Keywords: clay pipes, tobacco, smoking, Ottoman period, Timișoara

Abstract: We present a number of 29 pipes and fragments of clay pipes found during the preventive archaeological excavation carried out in 2014 on Lucian Blaga and Radu Negru streets in Timișoara. According to the typology, we have three main groups: I. Reddish undecorated pipes, II. Ottoman pipes, III. Hungarian pipes, grouped by similar characteristics in shape, decorative pattern and clay type of which they were manufactured. The items display features characteristic of pipes produced in the Balkan and Central European area. Some resemble those discovered in 2006 in the historical centre of Timișoara (Sfântul Gheorghe and Libertății squares and 9 Mai Street) and published in 2012. The most common material used was very good quality grey clay, followed by reddish clay and kaolin. The items are serial, produced in moulds, simple or decorated predominantly with geometric, floral or combined pattern, or, later, by stamping or with cogwheel into the smooth paste before baking.

The earliest pipe (Cat. 11) is smaller in size, made of gray clay and carefully worked, similar to the earlier clay pipes produced in the Ottoman Empire in the 17th century. Pipes made of kaolin (Cat. 15–23) are of different sizes, and were used during the 17th century, except one undecorated pipe (Cat. 27), which can be dated to the beginning of the 18th century. Ottoman clay pipes made of reddish-colored clay are larger compared to previous specimens and can be dated in the second half of 17th and in the early 18th century. The earliest pipes have short and thickened stem, and the ring very well shaped (Cat. 12), smaller volume of the bowl or of the combustion chamber (Cat. 14, 24), then, gradually, the stem has been elongated (Cat. 13, 25), the opening on the inside of the ring became larger, and the bowl and the combustion chamber became larger too (Cat. 26–27, 29). Following the same features of Ottoman production, the pipe manufactured in Hungary, probably in the Austrian period, is richly decorated with patterns of lines and dots, spread on the entire surface of the piece (Cat. 28). An angle of approximately 90° between the stem and the bowl characterizes the earliest pipes analyzed in this study. Gradually, the opening angle begins to shrink, so that the angle of some pieces dated in the 18th century measures approximately 45°. Another observation regards the position of the ring. For the earliest pieces, the ring is located towards the lower half of the stem, leaving its end more or less visible (Cat. 12–13, 15–17, 19–20), while for the later pipes the ring is very prominent and situated at the end of the stem (Cat. 1–7, 18, 25, 27–28).

Only one pipe was fully preserved, while the rest are fragmentary. The items were found in various archaeological contexts. Three pipes were found in archaeological features, two of them discovered during the excavation on Lucian Blaga Street, in the structures named C1 (Cat. 1) and C3 (Cat. 9). A third one came from Radu Negru Street, from the filling of C8 (Cat. 19). According to the analogies, these clay pipes were manufactured in the second half of the 17th century and the first half of 18th century. Although clay pipes are chronological markers, they could not be corroborated with the rest of the archaeological discoveries, so the absolute dating of the two wooden structures belonging to the Ottoman period remains unknown. We only know that, in the filling of C1 structure, two fragments of porcelain, dating from the 17th century, were found.

Six clay pipes were found in the undisturbed filling of the archaeological layers, during the excavation on Lucian Blaga Street. The dating of the archaeological levels during the second half of the 17th century and at the beginning of 18th century is indicated by two pipes (Cat. 12, 27). The last Ottoman level of habitation from the end of 17th century to the first half of the 18th century is confirmed by the discovery of four fragments of clay pipes (Cat. 6, 11, 14, 25). The rest of the pipes were discovered in secondary position, in layers with mixed soil, in fillings with rubble resulting from the construction the Austrian drainage system, or in levels affected by urban interventions from modern times.

Seven of the eight pipes originating from clearly Ottoman archaeological context were found in the northern half of the excavated section on Lucian Blaga Street, in the first three sectors, close to nowadays Libertății Square, where the ruins of a bath, used during the Ottoman period, were found (Fig. 5). It is quite possible that the agglomeration of pipes may have been generated by the presence of these structures which, in that period, were not only a facility for cleaning the body, but also for a place for spending the free time. Statistically, most clay pipes are dated in the second half of the 17th century, this being probably the period when the smoking habit was most widespread in Timișoara (Fig. 14). We cannot know their origin, because the pipes are not stamped. There is a possibility that two of the pipes have been brought from workshops in Varna, identified by the analogies in decoration (Cat. 24) or shape (Cat. 27).

The majority of the clay pipes found at Timișoara (41.12%) belong to group I (reddish undecorated pipes). Relatively frequent is the group II.3 (pipes from kaolin with glaze), which in Timișoara represents 18.69%, a high percentage compared to Greece (0.3–2%) or Bulgaria (0.9–3.8%). Their presence in Timișoara is probably due to the trade with nearby centres such as Budapest, Szekszárd, those in Serbia, or even Corinth, where the pipes are colored in shades of green, yellow and brown, similar to our items.

Taking into account the large proportions of the archaeological excavation in Timișoara, the stratigraphic position of the pipes, in conjunction with the known chronology of the items published, may be a chronological marker for dating clay pipes found in other excavations, unpublished for the time being. Together with other artifacts, clay pipes are good indicators for the identification of the trade conducted between Ottoman Timișoara and cities or towns in the European provinces.

Cuvinte-cheie: pipe de lut, tutun, epocă otomană, Timișoara

Rezumat: Articolul prezintă un număr de 29 de pipe de lut întregi și fragmentare descoperite în cadrul săpăturilor arheologice preventive efectuate în anul 2014 pe străzile Lucian Blaga și Radu Negru din Timișoara. Au fost observate trei grupe principale, fiecare cu variantele lor: **Grupa I** (pipe roșii nedecorate), **Grupa II** (pipe otomane), **Grupa III** (pipe ungurești). Pipele reprezintă producții otomane sau derivate ale acestora și au fost realizate în spațiul balcanic în perioada secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Unele își găsesc analogii printre pipele descoperite în anul

2006 în centrul Timișoarei (Piața Sfântul Gheorghe, Piața Libertății și strada 9 Mai). Materialul utilizat a fost lutul gri, roșiatic sau pasta din caolin. Sunt produse de serie, obținute în tipare cu două valve, simple sau decorate în negativ. Predomină motivele geometrice, florale sau combinate ori, mai târziu, decorul realizat ulterior prin ștampilare sau cu roțița dințată în pasta moale, înainte de ardere. Trei dintre piesele publicate s-au găsit în umplutura complexelor arheologice, iar restul provin din niveluri otomane, straturi cu pământ amestecat și umpluturi cu moloz sau din niveluri afectate de intervențiile edilitare din perioada modernă.

INTRODUCERE

Pipele rezultate în urma săpăturilor arheologice preventive din anul 2014, efectuate pe străzile Lucian Blaga și Radu Negru din Timișoara, contribuie la îmbogățirea colecțiilor de pipe aflate în custodia Muzeului Banatului din Timișoara¹. În analiza obiectelor și interpretarea rezultatelor, s-au avut în vedere analogii cu piese descoperite în alte provincii europene ale Imperiului Otoman.

Pipele reprezintă indici cronologici care, alături de alte materiale, pot oferi o datare mai precisă a unităților sau a straturilor arheologice. Totodată, pot aduce o contribuție însemnată la reîntregirea tabloului vieții cotidiene a Timișoarei otomane (1552–1716) prin reconstituirea unor moravuri existente în acea perioadă, când este introdus și se intensifică atât consumul tutunului, cât și cel al cafelei. După industrializarea orașelor austriece din fostele provincii otomane, fumatul cu pipa își pierde treptat din popularitate în schimbul utilizării foilor de tutun rulate (țigară). Datorită profitului financiar de care putea să beneficieze – factor determinant în legalizarea fumatului în cadrul Imperiului Otoman –, administrația austriacă încurajează cultivarea tutunului, iar în decursul secolului al XIX-lea în marile orașe apar și primele fabrici de țigări².

TUTUNUL ȘI FUMATUL CU PIPA Tutunul în spațiul european

Primele culturi de tutun au fost atestate în secolul al VIII-lea în Argentina³, când planta ar fi fost folosită în diverse ritualuri șamanice. În zonele europene a fost cunoscută în 1558, prin intermediul navigatorilor portughezi, și apoi cultivată în grădinile Spaniei pentru florile sale frumoase. Mai târziu a fost utilizată ca leac în tratarea diferitelor afecțiuni, fiind denumită și „planta sfântă”. Tutunul alina durerea de cap, tusea, bolile de stomac, fiind utilizat în stare lichidă, mestecat sau inspirat⁴. Datorită beneficiilor vindecătoare, planta a dobândit renume în Europa, mai întâi în Italia, fiind trimisă

de către ambasadorul Franței aflat la Lisabona și recomandată Catherinei de Medici, în scopul calmării migrenelor de care suferea. Cunoscut deja în Europa, produsul începe să fie consumat prin fumatul cu pipa, iar la începutul secolului al XVII-lea a fost adoptat și în orașele din Imperiul Otoman⁵. Materia primă era asigurată de culturile europene, mai întâi de cele din Lisabona⁶, apoi de cele din Anglia, Olanda, Franța și Germania, ajungând și în Balcani, unde culturile erau administrate de către proprietarii de moșii sau de către musulmani, iar mai târziu de către țărani⁷. După 1700, existau culturi în Anatolia, Siria și Macedonia, reușind să adune rezerve care acopereau cantitatea necesară în imperiu. În acest fel, tutunul a devenit mai ieftin în comparație cu spațiile vest-europene, care încă mai importau din America⁸.

Nu se cunoaște cu exactitate data la care tutunul a fost întrebuințat pentru prima dată de către otomani, cel mai probabil în jurul anului 1600, sau poate chiar mai devreme, când deja era fumat de populația musulmană din Siria și Egipt⁹. Știm doar că popularizarea acestui obicei a fost foarte rapidă, poate și pentru efectele psihoactive produse, tutunul fiind folosit alături de canabis și opium¹⁰. La început, planta era mai greu de procurat în Europa, iar prețul foilor de tutun era destul de mare, fapt care a condiționat practicarea acestui obicei, el fiind mai mult întâlnit în rândul comercianților bogați și al nobililor¹¹. Pe măsură ce prețul produsului scade, obiceiul devine universal, ajungând ca la jumătatea secolului al XVII-lea să fie intens practicat și în cadrul populației de rând, unde soldați, femei (Fig. 1/1) și bărbați fumau, indiferent de poziția socială sau de vârstă¹². În societatea otomană, tutunul era folosit inclusiv de către femeile din harem¹³.

În lumea otomană, fumatul se practica alături de consumul cafelei sau de jocul de șah și table (Fig. 1/2). Aceste obiceiuri au fost cunoscute rapid de europeni, nu de puține ori existând diverse nemulțumiri care au dus până la prohibire. Mai întâi sunt luate măsuri majore împotriva cafelei, care, imediat după 1543, când a fost cunoscută în Anatolia, a fost interzisă, poruncindu-se scufundarea tuturor corăbiilor care transportau produsul din Yemen și care aprovizionau orașele otomane¹⁴.

¹ Printre pipele de lut care se află în colecțiile Muzeului Banatului se numără și cele provenite din cercetarea arheologică preventivă de la Castelul Huniade, campania 2007. Ele sunt amintite în raportul preliminar, fără a fi însă analizate și publicate (Rădulescu *et alii* 2007, p. 143). În 2012 a fost realizată prima tipologie a pipelor de lut din Timișoara recuperate în urma cercetărilor arheologice din 2006. Obiectele au fost încadrate în secolele XVII–XVIII și provin din lucrările efectuate în Piața Libertății, Piața Sfântul Gheorghe și Strada 9 Mai (Kopeczny, Dincă 2012) Unele pipe de lut din articolul de față au fost deja publicate în raportul preliminar asupra cercetărilor efectuate în 2014 în strada Lucian Blaga (Flutur *et alii* 2014, p. 235, Fig. XI/3–5).

² Gačić 2011, p. 21.

³ Gačić 2011, p. 12.

⁴ Gačić 2011, p. 12–14.

⁵ Robinson 1985, p. 151.

⁶ Gačić 2011, p. 13.

⁷ Gačić 2011, p. 17.

⁸ Bouzigard 2010, p. 13–14.

⁹ Ayhan 2009, p. 51.

¹⁰ Simpson 1998, p. 15.

¹¹ Lewcun 1994, p. 125.

¹² Robinson 1985, p. 152.

¹³ Cengiz 2011, p. 31.

¹⁴ Feneșan 2006, p. 125–126, 134.

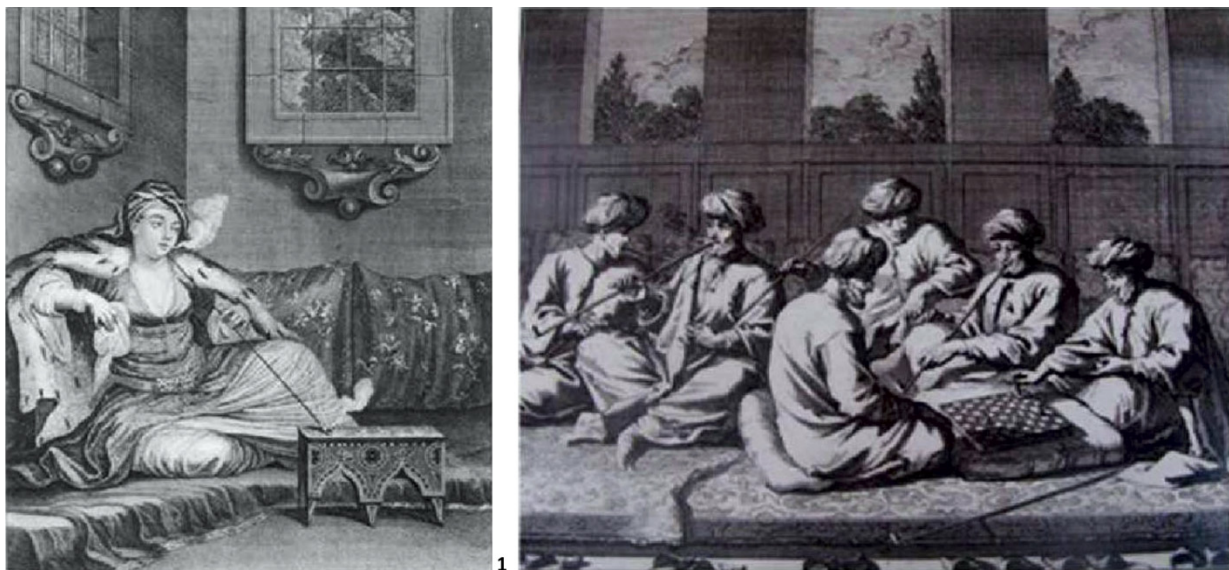

Fig. 1. 1. Femeie otomană stând pe sofa și fumând, Van Mour, 1707–1708 (Robinson 1985, p. 37); 2. Gravură, otomani fumând cu pipa și jucând șah (Cengiz 2011, p. 42) / 1. Ottoman woman sitting on the sofa and smoking, Van Mour, 1707–1708 (Robinson 1985, p. 37); 2. Engraving, Ottomans with clay pipes smoking and playing chess (Cengiz 2011, p. 42).

Nici obiceiul fumatului nu trece neobservat: mai întâi în Europa, primele restricții sunt introduse de James I, regele Angliei (1603–1625)¹⁵, apoi sunt impuse și în rândul otomanilor. În 1611¹⁶ și 1633¹⁷ sau chiar mai devreme¹⁸, sultanii Ahmed I (1603–1617) și Murad al IV-lea (1623–1640) interzic fumatul și impun chiar pedepse capitale, invocând motive religioase, dar și evitarea izbucnirii unor posibile incendii printre locuințele otomane, construite în majoritate din lemn. Cu toate acestea, fumatul nu a fost niciodată eliminat. În 1646, sultanul Ibrahim (1640–1648), motivat fiind de avantajele economice de care statul beneficia de pe urma comerțului cu tutun¹⁹, promulgă o lege prin care doritorii sunt liberi să practice acest obicei. Astfel, abia în 1720, acesta devine legal, tutunul putând fi consumat liber de către orice locuitor din provinciile integrate Imperiului Otoman²⁰. Din aceleași motive, în jurul anului 1730 și austriecii au încurajat înmulțirea culturilor de tutun²¹. După această perioadă, fumatul cu pipa a fost practicat peste tot, mai ales în secolele XVIII–XIX, așa cum o dovedesc picturile și desenele din acea vreme, în care pipele însoțesc mereu călătorii în drumul lor spre Orient²².

Tutunul în Transilvania și Banat

Consumul de tutun și cafea a jucat un rol major în societatea europeană, mai întâi prin stabilirea relațiilor

dintre practicantii, aparținând diferitelor clase sociale, care frecventau locuri de agrement, iar apoi prin schimburile comerciale și avantajele economice de care statul putea beneficia²³. Pe teritoriul țării noastre, tutunul este cunoscut în 1576²⁴, atunci când principii și episcopii din Transilvania primesc produsul prin intermediul atențiilor trimise de personalități otomane, fără a se cunoaște însă dacă acesta a fost utilizat în scop terapeutic sau pentru fumat²⁵. Deși încă nu știm cu precizie când a început practicarea fumatului în Transilvania, primele interdicții au fost impuse de către prințul Mihai Apaffy în 1662, atrăgându-se atenția asupra pericolului care amenința sănătatea²⁶.

Pentru vilayetul Timișoara, este posibil ca cele două obiceiuri să fi fost cunoscute foarte devreme, deși pentru o scurtă perioadă în secolele XVI–XVII consumul de cafea, tutun și opium era interzis în lumea musulmană²⁷. Fumatul putea fi adus din Balcani de către soldații otomani, iar cafeaua cunoscută prin intermediul confreriilor de derviși. În cadrul ceremoniei de primire a noilor membri, dervișii de la Timișoara au preluat probabil și obiceiul consumului de cafea de la confrății lor din Yemen sau Egipt, care, începând din 1517, foloseau boabele ca aliment sau infuzia ca băutură în ritualurile religioase²⁸. Totodată, există posibilitatea ca după cucerirea din 1552 să fi funcționat la Timișoara cafenele, însă în mod discret pentru această perioadă. Deși interzise

¹⁵ Robinson 1985, nota 8.

¹⁶ Simpson 1998, p. 15.

¹⁷ Costea *et alii* 2007, p. 335.

¹⁸ Feneșan 2006, p. 132–133.

¹⁹ Simpson 1998, p. 15.

²⁰ Simpson 1998, p. 16.

²¹ Gačić 2011, p. 20.

²² Robinson 1985, p. 153.

²³ Feneșan 2006, p. 127, 134.

²⁴ Haider 2000, p. 20.

²⁵ Gruia 2013, p. 27.

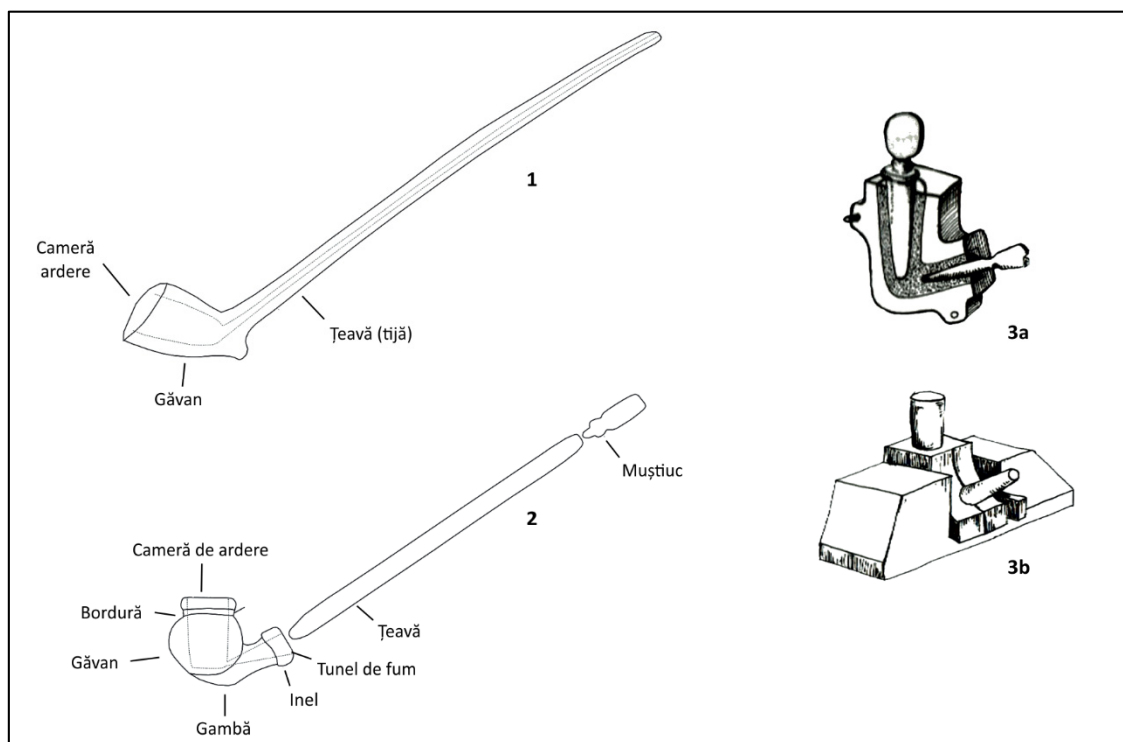
²⁶ Takáts 1898, p. 53.

²⁷ Cengiz 2011, p. 26.

²⁸ Feneșan 2006, p. 12, 125–126, 161–165. Consumarea cafelei infuzate de către dervișii din Yemen era probabil influențată și de varietatea

de către Murad al III-lea (1574–1595) la sfârșitul secolului al XVI-lea, ele se găseau în orașele din Anatolia sau în provinciile otomane din Balcani²⁹. Cert este că, potrivit mențiunilor lui Evliya Çelebi, la mijlocul secolului al XVII-

lea, când interdicția de funcționare a cafenelelor în cadrul imperiului fusese deja ridicată, la Timișoara existau astfel de localuri³⁰.

Fig. 2. 1. Pipă dintr-o singură bucată, model occidental; 2. Pipă model oriental; 3a. Detaliu de realizare a camerei de ardere și a canalului de fum; 3b. Tehnică de producere a pipelor de lut prin fixarea în menhină a celor două părți / 1. Clay pipe from one piece, western type; 2. Clay pipe, eastern type; 3a. Making a combustion chamber and a smoke channel, detail; 3b. Production technique for clay pipes by fitting the two parts in the vise.

CLASIFICAREA PIPELOR DE LUT

Cea mai întâlnită întrebare a foilor de tutun a fost cea pentru fumatul cu pipa. Practicarea acestui obicei a avut o răspândire rapidă, contribuind la dezvoltarea meșteșugului confecționării acestor obiecte de lut și la accentuarea relațiilor comerciale prin negoțul cu centrele de producere a pipelor și cu furnizorii de materie primă. Odată introduse în spațiul european, pipele de lut au fost produse după două tipare, unul caracteristic Occidentului, obiectele fiind denumite uneori pipe englezești sau olandeze, iar celălalt specific Orientului, pentru pipele numite turcești sau otomane (ciubuce sau ciubucuri în limbajul comun românesc, termen împrumutat din limba turcă). Ele diferă în funcție de formă, decor și materialul din care au fost confecționate (lemn, piatră, lut). Cel mai des întâlnite sunt pipele din lut, de dimensiune mică, rezultate

din presarea lutului în tipare. Acestea, în funcție de zona din care provin, pot fi formate din una sau trei bucăți.

a. Pipele occidentale sunt dintr-o singură bucată și se caracterizează printr-un găvan înalt, puțin îngustat în partea superioară, și o gambă alungită. Găvanul formează cu gamba un unghi drept sau obtuz, cu un picior de sprijin (pinten) la bază. De regulă, erau realizate din lut alb (Fig. 2/1).

b. Pipele orientale sau otomane se compun din trei elemente. Astfel, la partea din lut cu găvan, denumit și lulea³¹, se atașează o țeavă din lemn care are montat la celălalt capăt un muștiuc³² – imamea în limba română, termen arhaic împrumutat din turcă (Fig. 2/2). La început, țevile au fost din trestie, apoi din lemn de iasomie³³, vișin, arțar sau alte esențe care ar fi putut contribui la aromatizarea fumului inhalat³⁴. Lungimea țevii putea să difere de la 0,15 m la 2 m, în funcție de statutul social al deținătorului³⁵. La cei bogați țevile puteau fi decorate cu mătase sau muselină, fixate cu fir de aur sau argint, cu

redușă a lichidelor existente în acele zone deșertice. În Europa, primele culturi de cafea au apărut în secolele XVI–XVII (Cengiz 2011, p. 25).

²⁹ Feneșan 2006, p. 132–133.

³⁰ Călători străini ... 1976, p. 499.

³¹ Robinson 1985, p. 152.

³² de Vincenz 2014, p. 71.

³³ Simpson 1998, p. 16.

³⁴ Robinson 1985, p. 156; de Haan 2004, p. 81.

³⁵ Radu-Iorguș et alii 2013, p. 240.

perle sau metale prețioase. Muștiucul (imameaua) era atașat în partea superioară a țevii, fiind confecționat din trestie, bambus sau os, pentru consumatorii obișnuiți, și din coral, fildeș sau chihlimbar, pe care puteau fi fixate diverse bijuterii, în mediul celor bogați. La pipele de factură orientală, muștiucul putea fi mai gros, însă în partea vest-europeană modelul era mai sofisticat, asemenea celor de narghilea³⁶. Acest segment de pipă este mai greu surprins în săpăturile arheologice, situația fiind asemănătoare și în cazul țevilor, care doar uneori pot fi recuperate.

Primele pipe produse în Imperiul Otoman sunt datate la începutul secolului al XVII-lea și sunt confecționate din lut alb, gri și apoi roșu³⁷.

PROCESUL TEHNOLOGIC DE CONFECTIONARE A PIPELOR

Producția pipelor de lut a reprezentat un meșteșug independent, care a dezvoltat un proces propriu, de o manieră complexă și de durată, începând de la prelucrarea materialului până la tehnica de decorare. De cele mai multe ori, materia primă a fost lutul, ca degresant fiind folosit nisipul fin și uneori silicatul de mică, dar și caolinul. Un rol important în realizarea lor îl ocupă calitatea materialului, lutul rezultat fiind presat în două matrițe, acoperite cu grăsime, pentru a se evita lipirea în procesul de ardere³⁸. Primele matrițe au fost din lemn, lut, piatră moale sau chiar metal, care era folosit mai frecvent în secolul al XIX-lea. Cele două părți de tipare erau asamblate, fixate într-o menghină, iar cât timp lutul era moale, în interiorul pipei erau introduse două pene de lemn, una de formă conică sau cilindrică pentru realizarea camerei de ardere și cealaltă pentru canalul de fum³⁹ (Fig. 2/3 a, b). Conexiunea dintre cele două cavități era făcută cu un obiect ascuțit, după înlăturarea tiparului⁴⁰. Apoi, pipa de lut era lăsată la uscat, curățată de excesul de lut rămas și finisată în zona de contact a celor două părți⁴¹, care la unele exemplare a rămas vizibilă. Dacă se dorea un decor mai amplu decât cel rezultat în negativ din tipare, înainte de uscare se mai insista prin gravare sau ștampilare, prin folosirea roțiței dințate sau prin excizare. Tiparele prezentau diverse decoruri în negativ, cele mai întâlnite fiind motivele vegetale⁴²: floarea de lotus, laleaua, trandafirul sau găbenelele⁴³. Din cauza restricțiilor impuse asupra fumatului, manufacturii produceau sub anonim, astfel că, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până aproape de sfârșitul celui următor, cele mai multe pipe sunt lipsite de marcaj, ceea ce determină dificultăți de identificare și datare⁴⁴.

ATELIERE MEȘTEȘUGĂREȘTI

La început, în Europa, pipele au fost produse în 1602 în Anglia, iar primele bresle sunt formate la Sofia, în 1604, apoi la Londra, în 1619. Cele două tipuri de pipe, occidentale și orientale, se întâlnesc în ultima parte a secolului al XVII-lea, când cele orientale încep să fie produse în orașele situate la limita nord-vestică a Imperiului Otoman, la granița cu Imperiul Austriac⁴⁵. Orașe otomane care produc pipe se află în majoritatea zonelor, cele mai faimoase fiind în Turcia de azi, mai cu seamă în Burgaz (Lüleburgaz), iar la Istanbul, la Tophane, funcționa un atelier foarte renumit, a cărui activitate a durat până în 1928⁴⁶. Pentru provinciile otomane, multe pipe au fost realizate în secolele XVII–XVIII în orașele din Balcani, fiind cunoscute centrele de la Sofia și Varna (Bulgaria), Theba, Yannitsa și Athena (Grecia)⁴⁷, dar și Niș (Serbia)⁴⁸. În Ungaria, în secolul al XVIII-lea, Debrecen a devenit cel mai important centru european de fabricare a pipelor de lut⁴⁹. Pentru Europa, cei mai mulți producători sunt originari din Turcia, apoi tehnica a fost preluată de către localnici, pipele fiind confecționate treptat chiar și de către țărani, însă de o calitate mai slabă. Fiecare centru de producere a pipelor se remarcă prin anumite trăsături caracteristice. Astfel, Yannitsa este cunoscut pentru tutunul fin și pipele cu găvan din lemn, Theba este cel mai renumit atelier pentru pipele din spumă de mare (silicat de magneziu), iar Burgaz este faimos pentru calitatea fină și comerțul înfloritor al produselor⁵⁰.

Pentru spațiul românesc, influența otomană este evidentă, iar cele mai multe pipe descoperite în săpăturile arheologice sunt de tipul oriental, probabil obținute ca daruri sau prin intermediul schimburilor comerciale cu marile centre meșteșugărești din imperiu, uneori putând fi confecționate chiar în ateliere proprii. Cercetările arheologice din țara noastră au scos la iveală numeroase astfel de piese de lut. Existau ateliere în secolul al XVII-lea în spațiul Transilvaniei⁵¹, mai cu seamă la Oradea⁵², și posibil un altul la Cluj⁵³. Pentru Dobrogea, se remarcă o varietate mare de exemplare, poate și datorită poziției geografice și relațiilor intense cu alte provincii ale imperiului, nefiind exclusă și existența unor ateliere locale. Menționăm descoperirile impresionante de la Tulcea, Isaccea, Nufăru, Măcin, Enisala, Topolog, Telița, Mahmudia, Baia și Babadag (jud. Tulcea)⁵⁴, dar și de la Constanța și Mangalia (jud. Constanța)⁵⁵.

La Timișoara, 78 de astfel de obiecte au fost recuperate în urma săpăturilor arheologice din anul 2006⁵⁶. Alte piese provin din cercetările efectuate în perioada 2013–2015, care au cuprins cea mai mare parte din centrul istoric al orașului Timișoara⁵⁷.

³⁶ de Haan 2004, p. 81; Gusar 2008, p. 138.

³⁷ Robinson 1985, p. 153; Gačić 2011, p. 27.

³⁸ Gačić 2011, p. 36.

³⁹ Shehadeh 2005, p. 58.

⁴⁰ Kovács 1963, p. 237.

⁴¹ Gačić 2011, p. 36.

⁴² de Vincenz 2011, p. 44.

⁴³ Gačić 2011, p. 28.

⁴⁴ Bielich, Čurný 2009, p. 340.

⁴⁵ Gruia 2013, p. 16.

⁴⁶ Simpson 1998, p. 17.

⁴⁷ Robinson 1985, p. 125.

⁴⁸ Gačić 2011, p. 29.

⁴⁹ Gruia 2013, p. 25.

⁵⁰ Robinson 1985, p. 152–153.

⁵¹ Gruia 2012, p. 262.

⁵² Rusu *et alii* 2002, p. 132.

⁵³ Gruia 2012, p. 262.

⁵⁴ Costea *et alii* 2007, p. 336; Vasiliu 1996, p. 209–210.

⁵⁵ Radu-Iorguș *et alii* 2013, p. 241.

⁵⁶ Kopeczny, Dincă 2012.

⁵⁷ Bozu *et alii* 2015, p. 230, 231; Flutur *et alii* 2015; Szentmiklosi *et alii* 2015.

PIPE DE LUT DESCOPERITE LA TIMIȘOARA

Toate exemplarele analizate în acest studiu sunt confecționate din lut și reprezintă modele de pipe otomane sau derivate ale acestora, unele având influențe occidentale. Cele mai întâlnite analogii sunt în zona Balcanilor și pe teritoriul actual al Ungariei (Fig. 3). Pipele sunt datate în secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Majoritatea au miezul cenușiu, ca urmare a unei arderi oxidante incomplete, unele au semne de ardere secundară, iar altele nu prezintă urme de arsură pe interior, probabil nefiind folosite. Remarcăm că zece dintre acestea au suprafața exterioară acoperită cu angobă, foarte bine șlefuită și foarte asemănătoare cu vopseaua, în nuanțe variate de la roșu pal la roșu rubin, patru sunt acoperite cu glazură de culoare maro, cinci cu glazură în tonuri de verde, cu nuanțe de la verde muștar la verde închis, iar zece sunt simple.

Context arheologic

Strada Lucian Blaga

Strada Lucian Blaga se află în partea de sud-est a actualei Piața Libertății și la nord de Piața Huniade, în perioada otomană fiind situată la limita de sud a orașului fortificat (Fig. 4), în apropierea porții Belgradului și a geamiei dizdarului (comandantului cetății)⁵⁸. În cadrul lucrărilor edilitare de la începutul anului 2014, cercetarea arheologică s-a efectuat de-a lungul întregii străzi. Jumătatea vestică a fost secționată de la un capăt la altul, pe o suprafață de 133,5 m lungime și 3 m lățime, și apoi împărțită în sectoare numerotate cu litera B (de la Blaga)⁵⁹ (Fig. 5). Pe traseul central, întreaga suprafață cercetată a fost perturbată de șanțul de canalizare modern, lat de 0,80–1,00 m, realizat la începutul secolului XX de arhitectul Stan Vidrighin, pe atunci primarul orașului. Șanțul a străpuns toate depunerile antropice anterioare, intervenind în desfășurarea stratigrafică, uneori chiar făcând dificilă conexiunea între părți din complexele de locuire secționare⁶⁰. Rezultatele descoperirilor constau în dezvelirea unor părți din trama stradală și a unor structuri de locuire ale Timișoarei otomane⁶¹, cărora li se adaugă un bogat material arheologic, de diferite categorii, datat din aceeași perioadă. În categoria obiectelor din ceramică sunt incluse și pipele de lut, fiind recuperate 23 de piese întregi și fragmentare. Numărul complexelor arheologice a fost relativ mic, astfel că doar două exemplare provin din aceste contexte, restul obiectelor fiind descoperite în straturile de depunere din perioada otomană sau din cele deranjate de intervențiile moderne.

a. Pipe recuperate din umplutura complexelor arheologice

Două fragmente de pipe au fost descoperite în umpluturile a două structuri de locuire otomană, situate în sectoarele B1 și B6' (Fig. 14). Primul fragment (Cat. 1) provine dintr-o construcție de lemn, denumită C1, din care s-au păstrat doar urme ale stâlpilor din fundație și o bârnă din perete. În umplutura acestui complex, alături de alte materiale, au fost descoperite și două fragmente de vase de porțelan datate în secolul al XVII-lea⁶². Mai bine păstrată a fost locuința C3, pe a cărei podea, suprapusă de mai multe straturi cu mult lemn în compoziție și deasupra căreia existau și alte niveluri de construire din perioada otomană⁶³, s-a aflat și cea de-a doua piesă (Cat. 9).

b. Pipe recuperate din straturi arheologice

Pipele din sectoarele B2 (Cat. 2, 4, 5, 10) și B7' (Cat. 28) au fost descoperite în straturi cu dărâmtură, format dintr-un amestec de pământ, moloz și cărămidă, cel mai probabil rezultat în urma construirii sistemului de canalizare din perioada austriacă⁶⁴. În sectorul B2', două obiecte (Cat. 12, 27) au fost recuperate din pământul de culoare negricioasă, în amestec cu multă arsură, în zona în care a fost surprinsă o mică porțiune din canalul de piatră și cărămidă medieval, dar și urme ale unor structuri de lemn aparținând a două faze diferite de construcție⁶⁵. Din B2 și B3, în apropierea unor locuințe, au rezultat trei pipe (Cat. 10, 14, 25). În continuarea stratului cu arsură, respectiv deasupra podinei unei locuințe de lemn, în contexte arheologice bine definite, situate în sectoarele B3 și B3', s-au găsit patru fragmente de pipe de lut (Cat. 6, 11, 14, 25). Umpluturile corespund ultimului nivel de locuire otoman, datat la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea (Fig. 6).

Un singur exemplar a fost găsit în sectorul B5 (Cat. 3), într-o umplutură cu fragmente de lemn, aflată în apropierea unei locuințe medievale, din care s-au păstrat părți din pereții cu nulele împletite⁶⁶.

Strada Radu Negru

Strada Radu Negru este situată în partea de sud-est a actualei Piața Unirii, la nord-est de orașul fortificat (Fig. 4/1–2). Aici au fost descoperite locuințe de lemn din perioada otomană, prevăzute cu pivnițe⁶⁷, care au fost afectate de construirea, în anul 1736, a Domului Catolic, situat între resturile fortificației otomane⁶⁸. Dintre cele șase fragmente de pipe descoperite în Strada Radu Negru, unul singur (Cat. 19) provine din umplutura unui complex arheologic, denumit C8, iar alte cinci au fost descoperite în straturi deranjate de intervențiile prilejuite de construirea lăcașului de cult (Cat. 8, 13, 23, 26, 29).

⁵⁸ Opreș 2007, p. 22–23, Fig. 9/E, R.

⁵⁹ Sectoarele au fost în număr de 17, pentru detalii vezi Fig. 5. Pentru Strada Lucian Blaga a fost realizat un model grafic de dispunere a pipelor de lut pe orizontală, în funcție de sectoarele în care au fost descoperite, în raport cu planul general al secțiunii – Fig. 5. Pentru dispunerea stratigrafică în raport cu sectoarele și adâncimile la care au fost descoperite (de la 0–4 m), vezi modelul grafic de la Fig. 6.

⁶⁰ Flutur *et alii* 2014, p. 225–227, 233–234.

⁶¹ Flutur *et alii* 2014, p. 228, 230.

⁶² Tănase, Dinu 2015, p. 73, 77, 78, no. cat. 3, 4, Fig. 4/8a–8b, Fig. 5/3a–3b.

⁶³ Flutur *et alii* 2014, p. 230–232.

⁶⁴ Vezi și Fig. 5 cu modelul grafic al descoperirilor în plan orizontal, în raport cu suprafața cercetată.

⁶⁵ Flutur *et alii* 2014, p. 231.

⁶⁶ Flutur *et alii* 2014.

⁶⁷ Mulțumim și pe această cale domnului Dan Ciobotaru pentru aceste informații.

⁶⁸ Opreș 2007, p. 56–57, Fig. 27 cu detalii.

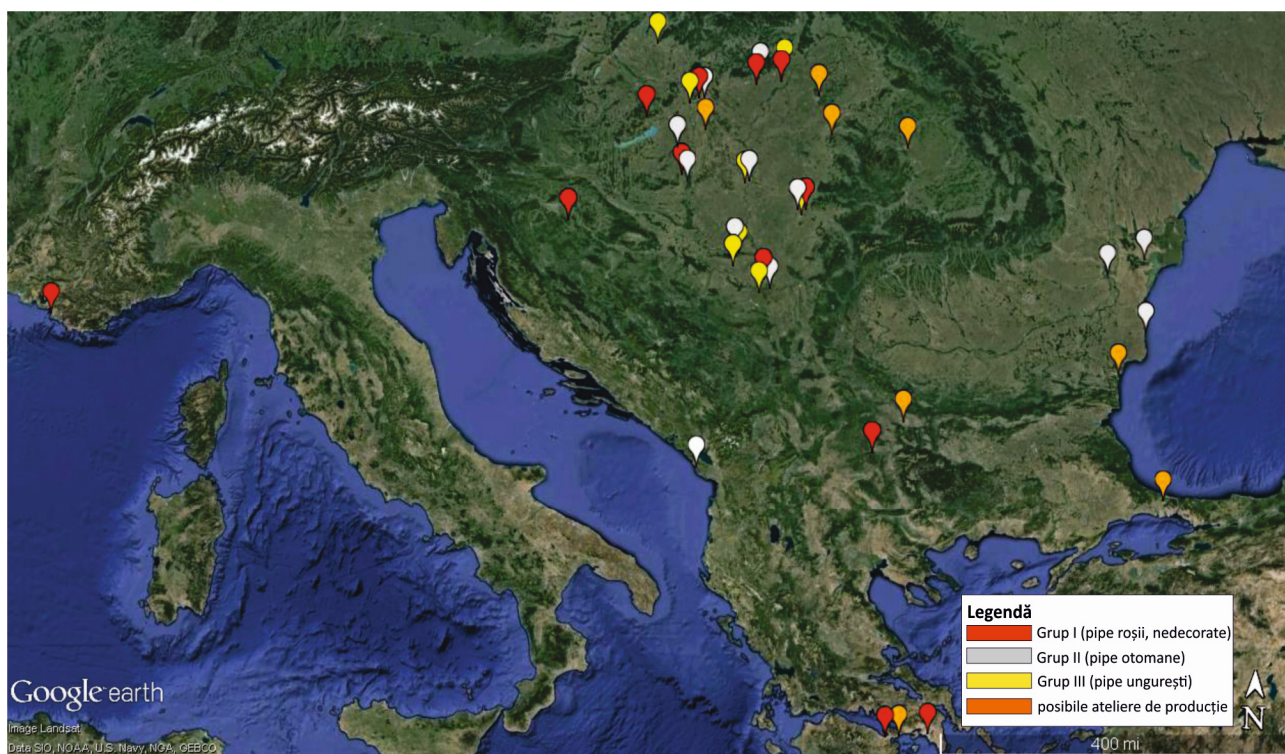
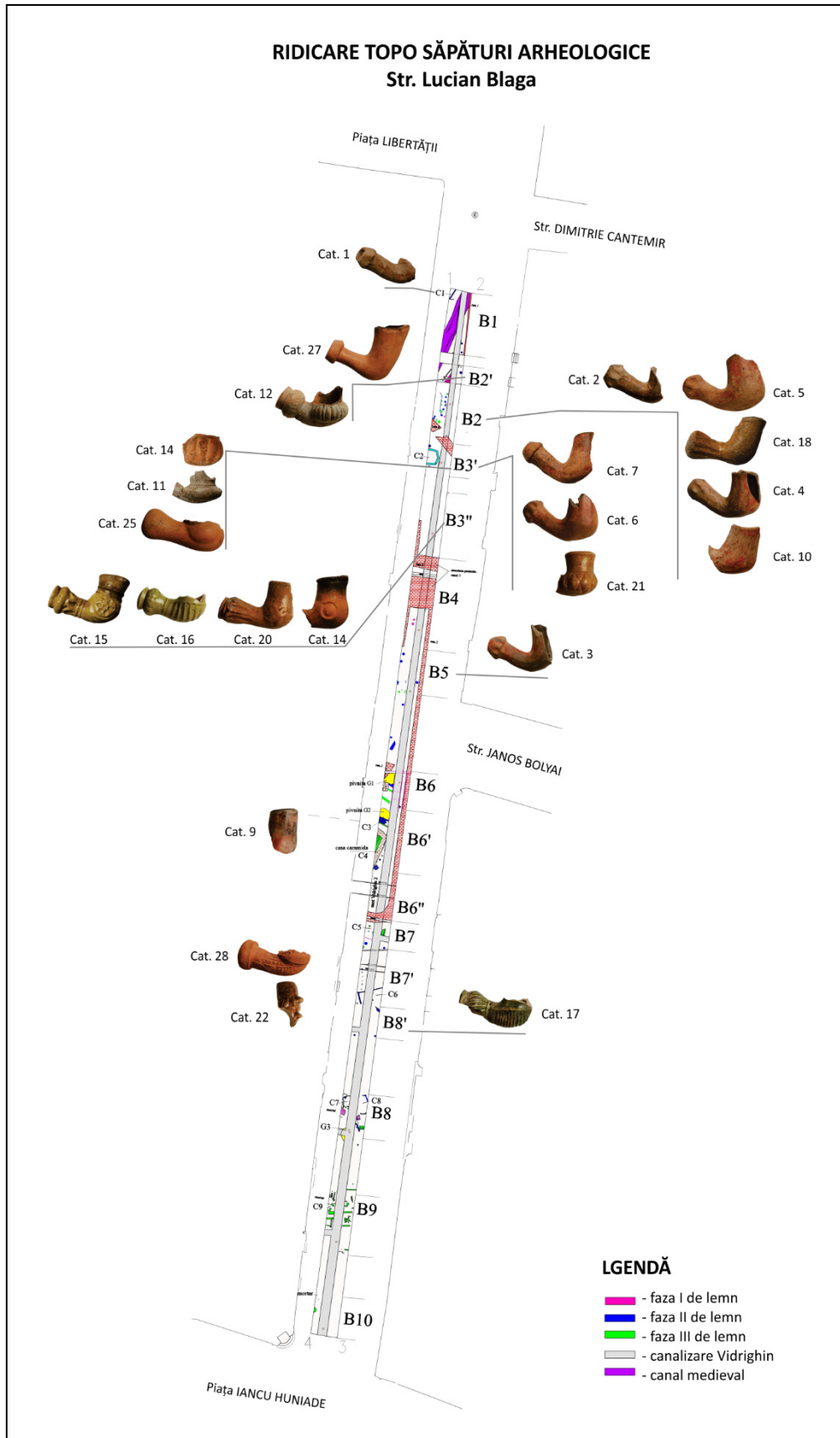

Fig. 3. Răspândirea geografică a analogiilor de pipe menționate în text / The territorial distribution of the clay pipes analogies mentioned in the text.

Fig. 4. 1. Harta cetății Timișoara în epoca otomană (întocmită în 1716 de către căpitanul austriac Perette); 2. Străzile Lucian Blaga și Radu Negru, localizare pe harta actuală și amplasarea față de limitele Timișoarei otomane / 1. Map of the fortress of Timișoara in the Ottoman period (made in 1716 by the Austrian Captain Perette); 2. Lucian Blaga and Radu Negru streets, location on current map and in relation to the limits of the Ottoman Timișoara.

Fig. 5. Planul general al secțiunii cercetate arheologic din Strada Lucian Blaga. Dispunerea pipelor de lut pe orizontală, în funcție de sectoarele B1–B10 în care au fost descoperite / General plan of the research conducted on Lucian Blaga Street. The position of the pipes, related to the sectors where they have been discovered.

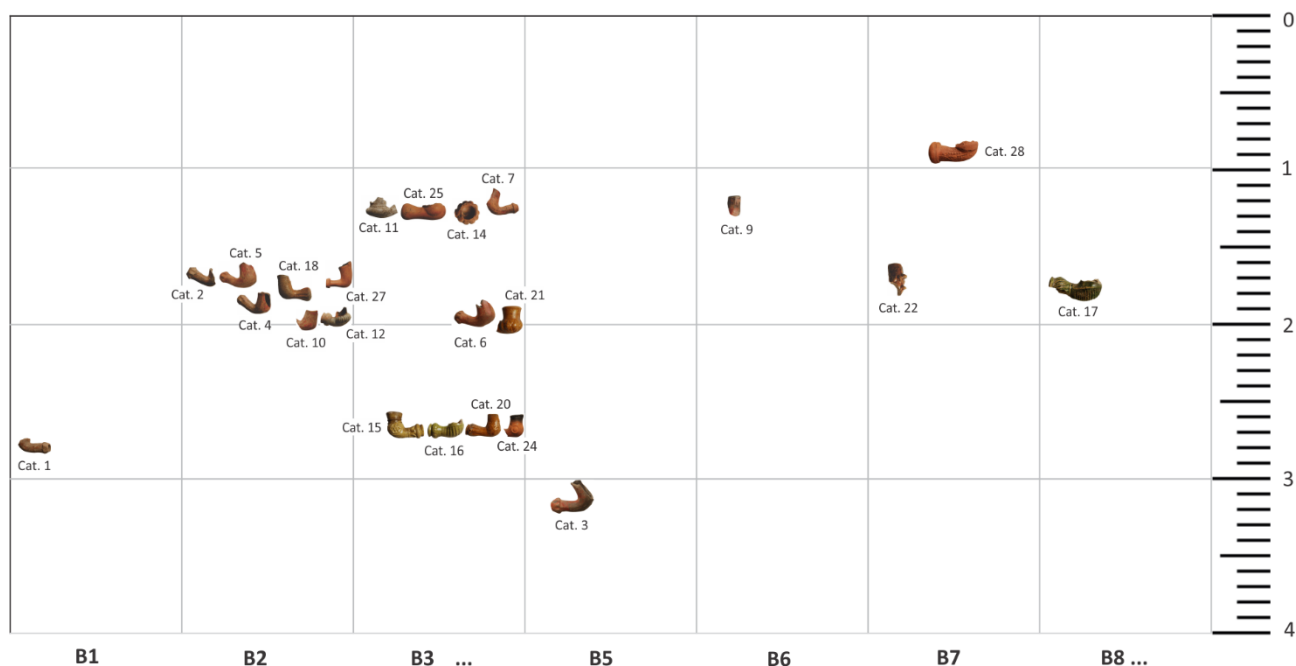

Fig. 6. Dispunerea stratigrafică (0–4 m adâncime) a pipelor de lut recuperate din strada Lucian Blaga, în funcție de sectoarele B1–B10 în care au fost descoperite. Model grafic / The stratigraphy (0–4 m depth) of the clay pipes from Lucian Blaga Street. Graphic model.

Terminologie⁶⁹ și tipologie

Întrucât de cele mai multe ori pipele de lut reprezintă o categorie de obiecte neglijate în publicațiile științifice din țara noastră, nu avem încă o terminologie clară. Primele pipe descoperite la Timișoara au fost publicate în 2012⁷⁰.

Deși pipele de lut au fost cunoscute în Europa pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, de cele mai multe ori sunt considerate ca fiind elemente caracteristice otomanilor, cu toate că atelierele acestora produc abia în secolul următor. Exceptând pipele produse în Occident, piesele din restul Europei sunt produse în tipare din două părți, fiind astfel obiecte de serie. Pentru perioada otomană, cele mai multe analogii sunt răspândite în zonele apropiate Timișoarei, în orașe din Ungaria, Serbia, Bulgaria, chiar și din Grecia (Fig. 3). Pentru spațiul românesc, analogii de forme și decor au fost identificate în Transilvania și în zona Dobrogei⁷¹. Pipele au fost probabil aduse la Timișoara de către soldați din zona Balcanilor sau de către comunități musulmane care au colonizat vilayetul după cucerirea din 1552⁷². În cazul în care s-a urmat exemplul vilayetului Buda (1541–1686), majoritatea comunităților proveneau din zonele slavobosniace⁷³, mai exact din Herțegovina, Macedonia și Serbia. Există posibilitatea ca pipele din vilayetul Timișoara să fi fost produse în atelierele acestor zone, iar mai târziu unele

tipuri să fi fost realizate și decorate în manufacturile proprii.

Pentru descrierea pipelor de lut, distingem următoarele elemente componente (Fig. 2/2):

Bordură: partea superioară a corpului pipei, susținută de găvan.

Găvan: partea inferioară a corpului pipei, între bordură și gambă. Forma este rotundă sau elipsoidală.

Vatră (camera de ardere): cavitatea realizată prin penetrarea interiorului bordurii și a găvanului, destinată depozitării și arderii tutunului. Vatra este realizată după fixarea în tipar a pipei de lut, cu aspect conic sau cilindric, în funcție de forma penei de lemn introdusă în lutul moale (Fig. 2/3 a, b).

Gambă: partea care face legătura dintre găvan și țevă, marcată în partea exterioară cu inel.

Inel: proeminența de la extremitatea gambei, în care este inserată țeava.

Tunel (canal) de fum: canal îngust pentru direcționarea fumului rezultat de la arderea tutunului din găvan spre țevă.

Țevă: tub de lemn, os, metal etc., care se introduce în extremitatea gambei (inel), făcând legătura cu muștiucul.

Muștiuc: partea care se atașează la capătul liber al țevii, stabilind contactul cu buzele fumătorului.

⁶⁹ Pentru indicarea pieselor din acest studiu, a fost folosită abrevierea „Cat.”, urmată de număr.

⁷⁰ Pentru statistica pipelor descoperite la Timișoara (menționată în considerațiile finale), la calcularea procentajului final au fost luate în considerare și cele 34 de pipe roșii nedecorate și cele 11 pipe cu glazură care au fost publicate în 2012 (Kocieczny, Dincă 2012, p. 170, 173, 174, 176).

⁷¹ Pipe otomane și ungurești din secolele XVII–XVIII au fost descoperite în Transilvania la Cluj-Napoca, Oradea și Alba Iulia, dar și în Muntenia la Orașul de Floci (Gruia 2013, p. 114–117, Fig. 8, Fig. 9a/6, 9b/13, 19, Fig. 10/326.1; Ene 2013, p. 203, 204, Pl. I/1, 2).

⁷² Feneșan 2006, p. 57.

⁷³ Feneșan 2014, p. 19.

Pentru tipologie, au fost utilizate studiile realizate de Béla Kovács⁷⁴, Rebecca Robinson⁷⁵, Divna Gačić⁷⁶ și Gábor Tomka⁷⁷. Astfel, au fost stabilite trei grupe principale, cu variante. Pipele cu caracteristici asemănătoare fac parte din aceeași grupă, subgrupele fiind determinate conform formei găvanului și a inelului ori în funcție de ornament sau pastă.

I. Pipe roșii nedecorate

Pipele roșii nedecorate (Fig. 7 și 8/7–10) sunt cele mai modeste și probabil utilizate cu precădere în rândul soldaților din garnizoana otomană, dar și de către populația de rând⁷⁸. Pe baza descoperirilor de la Eger⁷⁹, Gábor Tomka le consideră ca fiind derivate ale pipelor otomane nedecorate⁸⁰ (variantele timpurii fiind piesele noastre notate cu II.5.a), datate la începutul secolului al XVII-lea și care, cu ușoare modificări de forme, au continuat să fie produse pe toată perioada de administrație otomană. Astfel s-ar putea explica faptul că piesele publicate sunt datate pe parcursul secolelor XVII–XIX⁸¹. Au fost tratate ca grupă distinctă și datorită faptului că se regăsesc în număr mare în descoperirile din spațiul balcanic, inclusiv la Timișoara⁸². Față de modelele otomane din care derivă, prezintă anumite particularități tipologice: gamba a devenit mai subțire, iar la capăt a fost prevăzută cu un inel în formă de stea; găvanul a fost mai mult sau mai puțin aplatizat în partea inferioară, iar acesta, împreună cu bordura, ia forma unui sac cu gura împinsă înainte, formând cu gamba un unghi mai mic de 90°. Majoritatea pipelor sunt fățetate – câteva mai accentuat – și au secțiune poligonală, iar unele au, aproximativ la jumătatea gambei, o ușoară umflătură sau un inel dispus pe diametru. Este foarte probabil ca piesele cu găvan aplatizat în partea inferioară (Cat. 4, 5, 6, 8, 10) și fără deformare (umflătură) pe gambă să reprezinte variante mai timpurii, datate din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, asemenea exemplarelor descoperite la Eger⁸³. La cele cu posibilitate de determinare, din care s-a păstrat bordura, se observă forma cilindrică a camerei de ardere cu baza secționată pe

diagonală, urmând forma exterioară aplatizată sau rotundă a găvanului, care par a fi caracteristici comune ale acestei grupe de pipe. Obiectele de acest tip sunt produse din pastă de culoare gri, cu incluziuni de nisip fin, acoperite cu un strat foarte subțire de angobă cu diferite nuanțe de roșu⁸⁴. Unele au suprafața în nuanță de roșu pal, iar altele în ton mai intens rubiniu. Acest colorit poate fi pus în relație cu producția de la Istanbul, unde în secolul al XVII-lea se utiliza pastă cu nuanțe trandafirii (culoare numită *Gülbahar*) și angobă cu tonuri rubinii⁸⁵. Unele exemplare prezintă un decor marmorat caracterizat prin linii negre subțiri dispuse aleator pe suprafață.

Pipe din această grupă se regăsesc în număr mare mai ales în fortificațiile de pe teritoriul actual al Ungariei, cum ar fi Buda⁸⁶, Eger⁸⁷, Ónod⁸⁸, Szekszárd⁸⁹, Szeged⁹⁰, Kanizsa⁹¹ sau din zona balcanică⁹². Ele cunosc o mare răspândire în spațiul european, fiind întâlnite din Marsilia⁹³, prin Croația⁹⁴, Serbia (Belgrad)⁹⁵, România (Timișoara), Ungaria, Bulgaria (Sofia), Muntenegru (Stari Bar)⁹⁶, Grecia (Atena și Corint)⁹⁷, până la Istanbul⁹⁸ (Fig. 3). Pentru secolele XVIII–XIX, Debrecen a fost cel mai mare centru european pentru producerea acestui tip de pipe⁹⁹. Ele sunt realizate în spațiul Balcanilor¹⁰⁰, iar datorită recuperării a numeroase exemplare de acest tip a fost presupusă funcționarea unor ateliere la Sofia¹⁰¹ și la Szeged¹⁰².

Pipele roșii nedecorate se diferențiază în funcție de aspectul inelului, câteodată cu impresiuni mai accentuate, rezultând astfel profiluri diferite:

I.1. Pipe cu inel canelat

Șase dintre exemplare au inel de formă tronconică, cu caneluri care generează o secțiune în formă de stea, probabil rezultată prin modelare cu degetul sau cu un obiect de formă plană (Cat. 1) sau rotundă (Cat. 2–6).

I.2. Pipe cu inel incizat

Un singur exemplar (Cat. 7) se distinge prin inel de formă tronconică, prevăzută cu incizii subțiri îndreptate spre

⁷⁴ Pentru tipologia pipelor de la Szeged, Béla Kovács grupează piesele în patru mari categorii: pipe olandeze, turcești, mixte (prin combinarea elementelor englezești cu turcești) și ungurești (Kovács 1963, p. 239–242, 248).

⁷⁵ Rebecca Robinson face o tipologie a pipelor descoperite la Corint și Athena și le încadrează în trei categorii, luând în considerare forma găvanului: rotund, în formă de disc și în formă de floare de crin (Robinson 1985, p. 163).

⁷⁶ Gačić 2011, p. 73–110, 113–144.

⁷⁷ Tomka 2000, p. 29–32.

⁷⁸ Kopeczny, Dincă 2012, p. 169.

⁷⁹ Tomka 2000, p. 29, Table 1/4.

⁸⁰ Tomka 2000, p. 29, Table 1/1.

⁸¹ Robinson 1985, C10, A7 (datate în secolul al XVIII-lea); Hayes 1992, tip XIX (datate la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea); Gaál 2004, no. cat. 34–38 (datate în secolul al XVII-lea); Bikić 2012, Fig. 2.2, 4.21 (datate înainte de anul 1688); Sabbionesi 2014, tip I. A, B (datate în secolele XVIII–XIX); Tomka 2000, Table 1/4 (datate în secolul al XVIII-lea).

⁸² Vezi detalii de procentaj la concluzii.

⁸³ Varga 2010, p. 26, vezi și Fig. 4/1–2.

⁸⁴ Tomka 2000, p. 29; Varga 2010, p. 26.

⁸⁵ Robinson 1985, p. 153.

⁸⁶ Kondorosy 2007, p. 277, 5. kép./B119–121.

⁸⁷ Kovács 1963, p. 260, III. tábla/14–15.

⁸⁸ Tomka 2005, p. 613, 2. tábla/7–11.

⁸⁹ Gaál 2004, p. 270–272, no. cat. 34–41.

⁹⁰ Kondorosy 2008, p. 359, 360, III. tábla/Sz.43–51; IV. tábla/Sz.53–96.

⁹¹ Kovács 2004, p. 122, 129, 1. kép./6.

⁹² Sabbionesi 2014, p. 30, 36; vezi și Fig. 3/1–4 și analogiile pentru Grupa I de la pipele roșii, nedecorate.

⁹³ Gosse 2007, tip B1.3.

⁹⁴ Bikić 2000, p. 277, Table 5/7.

⁹⁵ Bikić 2012, p. 3, 5, Fig. 2.2, 4.21.

⁹⁶ Sabbionesi 2014, p. 17, 23, 24, 28, 48, 51, Fig. 2.2/(1/3048), Fig. 2.8/(1/7074), Fig. 2.9/(2/7074, 1/7073), Fig. 2.13/(1/1046, 1/1035, 1/1041, 1/1027), Fig. 3/1–4.

⁹⁷ Robinson 1985, p. 173, 195, C10, A7.

⁹⁸ Hayes 1992, p. 394, tip XIX; Cengiz 2011, p. 53–58, p. 61–66, tip I.a–c.

⁹⁹ Robinson 1985, p. 173, nota 69.

¹⁰⁰ Ridovics 2009, p. 66.

¹⁰¹ Robinson 1985, p. 164.

¹⁰² Gaál 2004, p. 261; Kondorosy 2008, p. 356.

partea exterioară a gambei, realizate cu un obiect ascuțit.

I.3. Pipe cu inel nedefinit

Trei dintre pipele studiate au fost integrate aici, întrucât sunt prea fragmentate și nu este posibilă o încadrare în subgrupele anterioare (Cat. 8–10).

II. Pipe otomane

Pipele de lut otomane, care sunt cele mai comune, sunt caracterizate prin decorul cel mai variat, realizat în negativ din tipar, prin ștampilare sau cu roțița dințată¹⁰³. La pipele glazurate de dimensiune mai mică, probabil cele mai timpurii din această categorie, camera de ardere se prezintă ca un cilindru cu fundul rotund, care se îngustează în diametru în dreptul pereților de la bordură (Cat. 15–17, 19, 20). Pe măsură ce volumul camerei de ardere crește, forma vetrei se modifică, ea devenind tronconică, cu pereții drepecți și deschidere mai largă la exterior (Cat. 18, 21, posibil Cat. 22, 23).

Deși piesele sunt realizate în tipare, ele se remarcă prin modele diferite, criteriu pe baza căruia au fost conturate mai multe variante de pipe otomane:

II.1. Pipe din lut gri cu decor incizat și caneluri

În această variantă se înscrie o singură piesă (Cat. 11), foarte bine șlefuită. Gamba are diametrul mic, găvanul este bine evidențiat și ornamentul incizat variat, conexiunea în „V” accentuată prin caneluri ușoare și un motiv realizat cu roțița dințată, caracteristic pipelor turcești (Fig. 13/1–2, 6–7). Astfel de piese produse din pastă gri, cu bordură cilindrică și de dimensiuni reduse sunt determinate de Gačić ca fiind pipe otomane produse în Turcia în prima jumătate a secolului al XVII-lea¹⁰⁴.

II.2. Pipe din lut roșu cu decor incizat și caneluri

Sunt piese produse din pastă în tonuri de roșu-cărămiziu, cu incluziuni de nisip foarte fin, uneori acoperite cu angobă de aceeași culoare. În funcție de motivele ornamentale, cele patru astfel de obiecte pot fi separate în trei sub-variante:

II.2.a. Pipe cu motive combinate (incizii și caneluri)

Două piese au găvan de formă elipsoidală (Cat. 12) sau rotundă (Cat. 13), prevăzută cu caneluri (Fig. 13/23, 25) și motive incizate (Fig. 13/4) care marchează conexiunea în „V”, decor care poate fi regăsit pe diametrul gambei și în partea superioară a bordurii (Fig. 13/11). Gamba este scurtă și îngroșată, cu inel foarte bine reliefat, având aspect de turban, decorat cu roțița dințată sau prin ștampilare (Fig. 13/8, 10), sau cu decor canelat rezultat din tipar (Fig. 13/19).

Una dintre piesele noastre are un ornament variat (Cat. 12). Motivul de pe găvan este neglijent realizat prin dispunere asimetrică a canelurilor, iar pe inel, linia de „S-uri” succesive se închide în partea inferioară într-o ordine

necontrolată, probabil prin alunecarea roțiței de marcare. Este o piesă tipic otomană, de dimensiune redusă atât a găvanului, cât și a camerei de ardere, cu inel în formă de turban. Un decor similar de „S-uri” succesive este întâlnit și la pipele de la Babadag, datate în secolul al XVII-lea¹⁰⁵.

II.2.b. Pipe cu decor canelat

O singură piesă (Cat. 14), din care s-a păstrat doar găvanul, cu decor canelat în forma unor petale de flori, foarte subțiri și foarte apropiate (Fig. 13/24), poate fi încadrată în această sub-variantă. Datorită stării fragmentare, nu se poate preciza dacă a avut și alte tipuri de ornamente și de aceea am încadrat piesa într-o categorie distinctă. Luând în considerare dimensiunea și volumul mic al găvanului, presupunem că pipa poate fi datată în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

II.2.c. Pipe cu motiv incizat

În această sub-variantă se înscrie un singur exemplar (Cat. 29). Găvanul și bordura alcătuiesc un element unitar, rezultând o formă cilindrică, foarte spațioasă, element care plasează piesa la începutul secolului al XVIII-lea. Analogii de decor sunt întâlnite la Corint¹⁰⁶ și Buda¹⁰⁷, iar piese de acest fel au fost descoperite la Simontornya¹⁰⁸, permițând încadrarea cronologică într-o perioadă ce cuprinde cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

II.3. Pipe din caolin, cu glazură

Pentru Timișoara, o caracteristică comună a acestei variante este prelucrarea din pastă de culoare albă, denumită și caolin. Această pastă a fost utilizată cel mai frecvent la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, după care a fost înlocuită treptat de pasta roșie¹⁰⁹. La sfârșitul secolului al XVII-lea, pipele glazurate au fost mai rar întâlnite, probabil fiind treptat înlocuite, datorită numărului mare de manufacturi care au produs modele variate. Ornamentele sunt diverse, cele mai întâlnite fiind motivele florale, geometrice sau combinate. Decorurile geometrice sunt localizate de obicei pe găvan și constau în cercuri, registre de linii oblice sau verticale, mai rare sau mai dese, ori romburi (Fig. 13/5, 12–13). Motivele florale pot fi mai mult întâlnite pe gambă (Fig. 13/9, 19, 22), însă uneori și pe găvan sau bordură (Fig. 13/18, 20–21). Ornamentele de pe gambă reprezintă petale de flori dispuse foarte apropiat, de regulă cu miezul excizat (Fig. 13/23–25), iar cele de pe găvan sunt în formă de petale sau frunze redată în relief. De asemenea, se observă și rozetele (Fig. 13/16–17), elemente de influență vestică, întâlnite mai ales în manufacturile din sudul Germaniei¹¹⁰. Toate pipele au găvan de formă rotundă.

II.3.a. Pipe glazurate, decorate cu rozetă

Această sub-variantă este foarte populară în rândul pipelor otomane. Sunt caracterizate de rozeta formată din petale, redată de-o parte și de alta a găvanului prin ștampilare în negativ sau în relief (Cat. 15, 19–20). Se

¹⁰³ Gačić 2011, p. 53.

¹⁰⁴ Gačić 2011, p. 27, p. 53.

¹⁰⁵ Costea et alii 2007, p. 337, 350, Pl. II/2a, 2b.

¹⁰⁶ Robinson 1985, Pl. 47/C2;

¹⁰⁷ Kondorosy 2007, p. 274, 2. kép./B6.

¹⁰⁸ Gaál 2004, p. 279, no. cat. 54.

¹⁰⁹ Robinson 1985, p. 153, 161.

¹¹⁰ Kondorosy 2008, p. 356.

regănesc în număr mare în descoperirile din Ungaria¹¹¹, fiind întâlnite și la Corint (Grecia)¹¹² sau în colecțiile muzeului din Novi Sad (Serbia)¹¹³. Cele mai timpurii exemplare au rozetă de forme variabile, șampilată în negativ și formată din șase petale (Cat. 15)¹¹⁴. Conform cronologiei lui Gábor Tomka, după anul 1650 rozetele sunt redată în relief, cu cinci sau șase petale, iar gamba este decorată cu frunze de formă alungită (Cat. 19, 20)¹¹⁵. La Timișoara, pipele cu rozetă au nuanțe diferite de glazură, de la galben maroniu și verde deschis la verde închis¹¹⁶.

II.3.b. Pipe glazurate, cu decor geometric și floral

Cele mai utilizate decoruri geometrice constau în linii oblice (Cat. 16–17), cercuri și romburi (Cat. 21). Piesele cu decor de linii paralele dispuse în relief sunt mai rar întâlnite în cadrul pipelor glazurate, însă două dintre obiectele analizate în acest studiu au analogii la Buda¹¹⁷.

II.3.c. Pipe glazurate, cu decor floral

Este foarte posibil ca un exemplar din cele analizate să fi fost realizat în centrele otomane europene, prin combinarea modelelor occidentale cu cele otomane (Cat. 18), peste care a fost aplicată glazură. Indiciile sunt date de aspectul unitar de sac, format de găvan și bordură, dar și de tipul de ornament prezent pe gambă, foarte asemănător cu cel întâlnit la pipele otomane (Fig. 13/19). Inelul a fost accentuat printr-o ușoară umflătură înspre extremitatea gambei¹¹⁸. R. Robinson consideră că glazurarea pipelor a fost o tehnică împrumutată de la atelierele de ceramică din Europa Centrală, care au produs vase glazurate în secolele XVI–XVII¹¹⁹. Tonurile de glazură verde și galben se regănesc și pe vasele de ceramică descoperite la Timișoara¹²⁰.

Din categoria pipelor glazurate fac parte și alte două piese care sunt ornamentate pe găvan cu decor floral în relief (Cat. 22–23).

II.4. Pipe cu șampilă în relief

O altă variantă a pipelor otomane este reprezentată de piesele prevăzute cu șampilă în relief, aplicată de o parte și de alta a găvanului. S-a descoperit un singur astfel de obiect (Cat. 24), a cărui șampilă (Fig. 9/15) are analogii pe exemplarele de la Timișoara¹²¹ și Szeged¹²². Un motiv asemănător a fost întâlnit și în Bulgaria, pe piesele

produse în atelierele de la Varna¹²³, datate la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor¹²⁴.

II.5. Pipe nedecorate

Sunt caracterizate prin forme simple rezultate din tipar, fără intervenție ulterioară de ornamentare în pasta moale. În această categorie au fost incluse trei exemplare (Cat. 25–27), care sunt produse din pastă de culoare cărămie, cu incluziuni de silicat de mică, sau din caolin peste care a fost aplicată angobă în nuanță diferită.

II.5.a. La două dintre piese găvanul are formă semirotundă, cu caneluri care imită forma de lalea (Cat. 26). Gamba este îngroșată și mai accentuată la capăt printr-o ușoară umflătură, unde este definit inelul (Cat. 25). Acest tip de pipe este frecvent întâlnit în descoperirile din Ungaria, mai ales în suburbii sau în umplutura gropilor de gunoi, fiind probabil utilizate cel mai mult de soldați sau de către populația săracă¹²⁵. Caracteristicile comune sunt reprezentate de formele lor foarte simple, suprafața neacoperită cu angobă, bordura cilindrică susținută de găvanul în formă semisferică¹²⁶. Analogii pentru astfel de piese au fost găsite la Timișoara¹²⁷, Buda¹²⁸, Eger¹²⁹, Kanizsa¹³⁰, Szolnok¹³¹, datate la sfârșitul secolului al XVII-lea.

II.5.b. Singura pipă întreagă prezentată în acest studiu (Cat. 27) este produsă după modelul pipelor olandeze, în care gamba, găvanul și bordura nu constituie elemente cu forme distincte, unica parte mai accentuată fiind inelul. Continuitatea dintre găvan și bordură generează un contur conic al vetrei, formă care probabil contribuie la un proces mai lent de ardere a tutunului, prin îngustarea spațiului de direcționare spre canalul de fum. Două astfel de piese au fost descoperite în Piața Sfântul Gheorghe în cercetările din 2006, din care una are aplicată o șampilă regăsită și pe obiecte de la Szeged, și atribuită unui meșteșugar din nordul Bulgariei, posibil de la Varna¹³². Analogii se găsesc la Mangalia¹³³, Babadag¹³⁴, Belgrad¹³⁵, piesele fiind, în general, încadrate la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. La Orașul de Floci, astfel de pipe nedecorate au fost considerate ca producții mai timpurii, datate în secolele XVI–XVII¹³⁶. Toate analogiile menționate sunt realizate din pastă de caolin, sugerând proveniența din aceleași ateliere și răspândirea în centrele comerciale mari, aflate în apropierea rutelor maritime¹³⁷.

¹¹¹ Gaál 2004, p. 278, no. cat. 48; Kondorosy 2007, p. 274, 2. kép./B1, B2; Tomka 2000, p. 29, 30.

¹¹² Robinson 1985, p. 173, C9.

¹¹³ Gačić 2011, p. 77, cat. 8.

¹¹⁴ Varga 2010, p. 25, 26, Fig. 3/8.

¹¹⁵ Tomka 2000, p. 30, Tab. 1/6; Varga 2010, p. 25, Fig. 3/9.

¹¹⁶ Pentru observația privind nuanțele, au fost luate în considerare și pipele glazurate descoperite în urma cercetărilor arheologice din anul 2006 (Kopeczny, Dincă 2012, p. 186, no. cat. 65, 66).

¹¹⁷ Kondorosy 2007, p. 251, vezi și 5. kép./B111.

¹¹⁸ Datorită formei inelului și a poziției sale, credem că formele acestea de pipe reprezintă variante mai târzii ale subgrupeii de piese glazurate, probabil datate în perioada de contact cu subgrupa II.5.a.

¹¹⁹ Robinson 1985, p. 164.

¹²⁰ Kopeczny 2007, p. 89, 103, 105, 112, Fig. 63/5, 70/2, 71/6, 74/5.

¹²¹ Kopeczny, Dincă 2012, p. 190, Pl. 2/ cat. 70.

¹²² Kondorosy 2008, p. 357, 361, I. tábla/Sz.102; V. tábla/Sz.100–102.

¹²³ Kondorosy 2008, p. 341.

¹²⁴ Kondorosy 2008, p. 332.

¹²⁵ Varga 2010, p. 28.

¹²⁶ Varga 2010, p. 26.

¹²⁷ Kopeczny, Dincă 2012, p. 187, 188, no. cat.73, posibil 77.

¹²⁸ Kondorosy 2007, p. 276, 4. kép./B97-B99.

¹²⁹ Kovács 1963, p. 259, I. tábla/1–3; Varga 2010, Fig. 4/7.

¹³⁰ În unele situații, găvanul poate fi prevăzut cu mici butoni de o parte și de alta, asemenea exemplarelor de la Kanizsa (Kovács 2004, p. 129, 1. kép./5).

¹³¹ Kovács 1984, II. tábla/1–8.

¹³² Kopeczny, Dincă 2012, p. 174, 175, 187, no. cat 71, 72; Kondorosy 2008, p. 341, 345, 361, V. tábla/Sz.101, 102.

¹³³ Radu-Iorguș *et alii* 2013, p. 244, Fig. 2/21.

¹³⁴ Costea *et alii* 2007, p. 351, Pl. III/ 3, 4.

¹³⁵ Bikić 2012, p. 5, Fig. 4/22.

¹³⁶ Ene 2013, p. 200, Pl. I/1, 2.

¹³⁷ Probabil, pentru România, multe pipe au fost aduse prin negoțul efectuat pe linia Dunării, Tisei sau a Timișului.

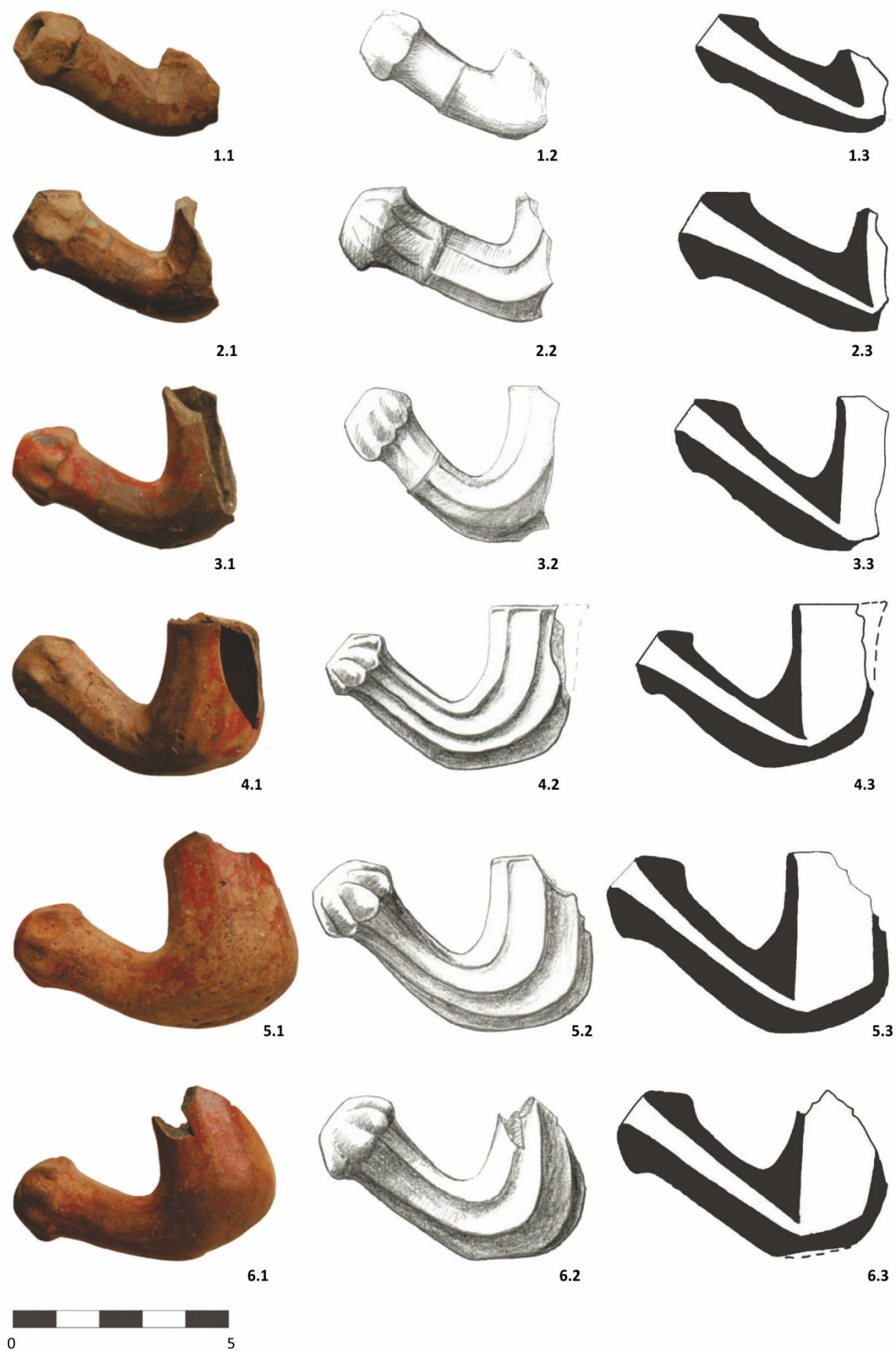

Fig. 7. Pipe roșii nedecorate (grupa I, sec. XVII–XVIII) / Undecorated red pipes (group I, 17th–18th c.).

Fig. 8. 7–10. Pipe roșii nedecorate (grupa I, sec. XVII–XVIII); 11. Pipă otomană (grupa II, sec. XVII) / 7–10. Undecorated red pipes (group I, 17th–18th c.); 11. Ottoman pipe (group II, 17th c.).

Fig. 9. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII) / Ottoman pipes (group II, 17th c.).

Fig. 10. 16–18. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII); 19–20. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII–XVIII) / 16–18. Ottoman pipes (group II, 17th century); 19–20. Ottoman pipes (group II, 17th–18th century).

Fig. 11. 21–23. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII); 24–25. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII–XVIII) / 21–23. Ottoman pipes (group II, 17th c.); 24–25. Ottoman pipes (group II, 17th–18th c.).

Fig. 12. 26. Pipă otomană (grupa II, sec. XVIII); 27, 29. Pipe otomane (grupa II, sec. XVII–XVIII); 28. Pipă ungurească (grupa III, sec. XVIII) / 26. Ottoman pipe (group II, 18th c.); 27, 29. Ottoman pipes (group II, 17th–18th c.); 28. Hungarian clay pipe (group III, 18th c.).

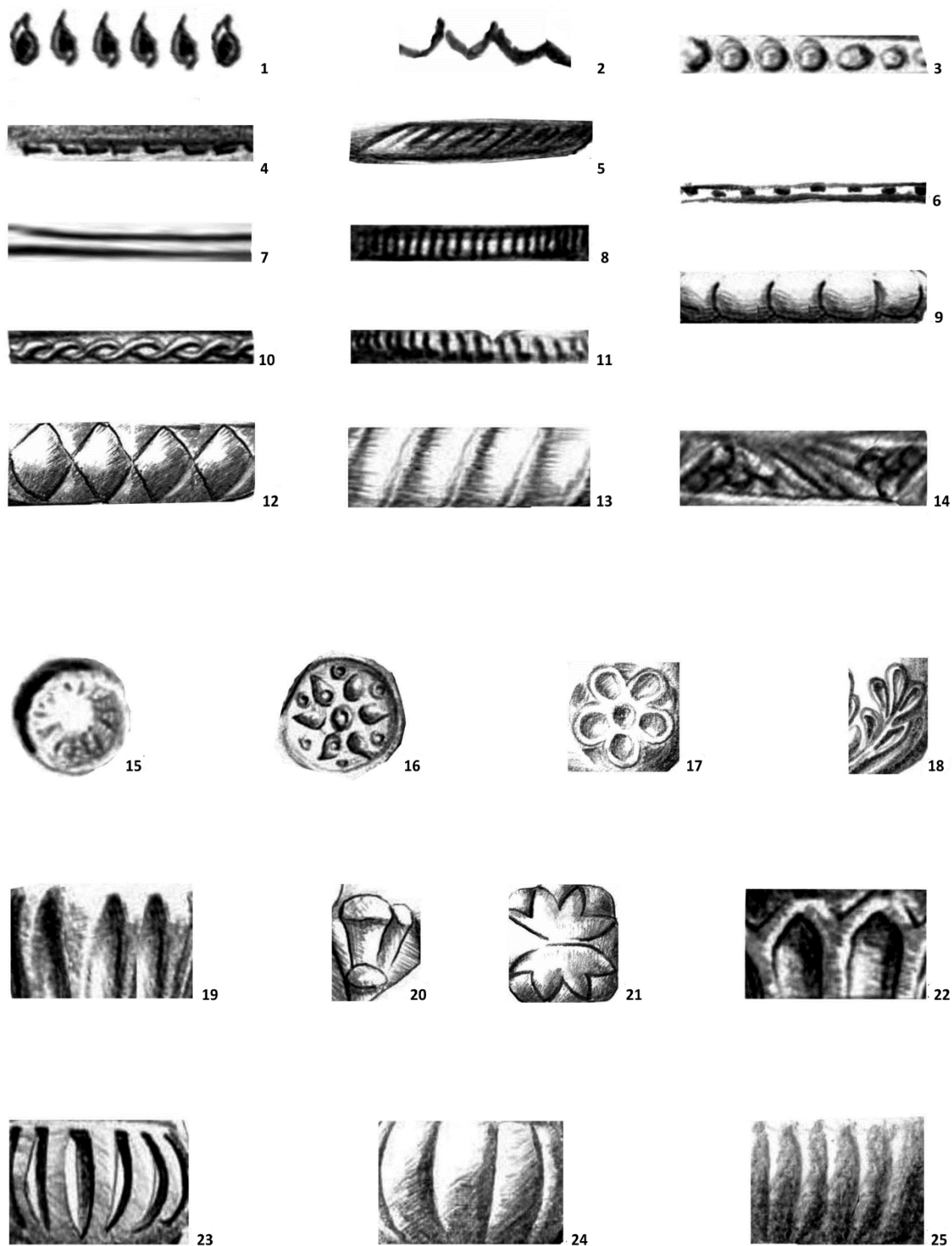

Fig. 13. Tipuri de decor al pipelor de lut / Types of decoration for clay pipes.

Nr. Catalog	Tip (grup)	Perioadă			Lot	Sector	Carou	Complex	Strat	Adâncime
		Sec. XVII (prima jumătate)	Sec. XVII (a doua jumătate)	Sec. XVIII (prima jumătate)						
1	I.1				LB	B1		C1	din interiorul structurii	2,80
2	I.1				LB	B2			strat dărâmatură	1,70
3	I.1				LB	B5			Strat cu fragmente de lemn	3,10–3,20
4	I.1				LB	B2			strat dărâmatură, cu cărămidă	1,90
5	I.1				LB	B2			strat dărâmatură	1,70
6	I.1				LB	B3'			strat cu umplutură de culoare neagră	2,00
7	I.2				LB	B3'			nivel II, partea de vest	1,29
8	I.3				RN		6			2,30
9	I.3				LB	B6'		C3	umplutură locuință, de pe nivel II - podea	1,29
10	I.3				LB	B2			nivel I	1,98–2,04
11	II.1				LB	B3			de la demontare podină, nivel I	1,20–1,30
12	II.2.a				LB	B2'			strat negru, profil vestic	2,00
13	II.2.a				RN		13			1,35–1,50
14	II.2.b				LB	B3			nivel cu arsură	1,20–1,40
15	II.3a				LB	B3''			umplutură la vest de canalul Vidrighin	2,7
16	II.3b				LB	B3''			umplutură la vest de canalul Vidrighin	2,7
17	II.3b				LB	B8'			umplutură în partea de est a secțiunii	1,82
18	II.3.c				LB	B2			umplutura la est de canalul Vidrighin	1,8
19	II.3.a				RN		3-4	C8		1,95–2,10
20	II.3.a				LB	B3''			umplutură la vest de canalul Vidrighin	2,7
21	II.3.b				LB	B3'			din partea de est a secțiunii	2,06
22	II.3.c				LB	B7'a			din partea de vest a secțiunii	1,60–1,80
23	II.3.c				RN		5-6			2,10-2,30
24	II.4				LB	B3''			umplutură la vest de canalul Vidrighin	2,7
25	II.5.a				LB	B3			nivel cu arsură	1,20–1,40
26	II.5.a				RN		25			2,85
27	II.5.b				LB	B2'			strat cu arsură, la sud de Canal 2	1,7
28	III				LB	B7'a			strat de dărâmatură, în zona de nord vest a secțiunii	0,9
29	II2.c				RN		9			2,5

Fig. 14. Tipologie, cronologie și context arheologic al pipelor de lut descoperite în cercetările arheologice din străzile Lucian Blaga și Radu Negru / Typology, chronology and archaeological context of the clay pipes found during archaeological research in Lucian Blaga and Radu Negru Streets.

III. Pipe ungurești

Această grupă cuprinde producții realizate după modelele otomane, care se disting prin plastica lor diversă, realizată în tipare și cu roțița dințată. Comparativ cu pipele otomane, gamba a devenit mai scurtă și îngroșată, iar inelul, de formă circulară, asemănător unui turban, a fost foarte evidențiat. Pipele sunt produse din lut în tonuri de roșu-portocaliu, alb sau roz foarte pal, spre deosebire de cele otomane târzii, a căror pastă are nuanță roșu-marونی¹³⁸. Pieseile au decor bogat, constând în combinații de linii oblice și puncte, dispuse atât pe gambă, cât și pe bordură (Fig. 13/3, 14). Unghiul format în dreptul

găvanului (dintre gambă și camera de ardere) are o deschidere mai mică, probabil pentru a permite creșterea în dimensiune a camerei de ardere¹³⁹. Astfel de exemplare au fost încadrate de către Kondorosy Szabolcs în categoria pipelor ungurești, produse în atelierile din Ungaria¹⁴⁰ și datate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea¹⁴¹. Obiecte similare au fost descoperite la Ruma și la Sremski Karlovci, pe teritoriul Serbiei, și au fost încadrate ca piese de tipul celor produse în timpul perioadei habsburgice¹⁴². Un singur exemplar din studiul nostru poate fi încadrat în această grupă (Cat. 28). Ca analogii, pot fi citate piese de la Buda¹⁴³, Szeged¹⁴⁴, Ónod¹⁴⁵, Eger¹⁴⁶, Belgrad¹⁴⁷, Nitra¹⁴⁸, dar și din colecțiile muzeului de la Novi Sad¹⁴⁹.

¹³⁸ Bikić 2012, p. 2–3.

¹³⁹ Ridovics 2009, p. 69.

¹⁴⁰ Gačić 2011, p. 54.

¹⁴¹ Kondorosy 2007, p. 259, 260, tip M2.

¹⁴² Gačić 2011, p. 115, cat. 131, 132.

¹⁴³ Kondorosy 2007, p. 278, 6. kép./B159, B162–B163.

¹⁴⁴ Kondorosy 2008, p. 162, VI. tábla/Sz.135–147.

¹⁴⁵ Tomka 2005, p. 609, 613, 1. tábla/10, 2. tábla/1–4.

¹⁴⁶ Varga 2010, p. 29, Fig. 5/4, 5.

¹⁴⁷ Bikić 2012, p. 2–3, Fig. 4/25.

¹⁴⁸ Bielich, Čurný 2009, p. 340, 341, Fig. 3/f.

¹⁴⁹ Gačić 2011, p. 115, 116, cat. 131–133.

CONSIDERAȚII FINALE

Exemplarele studiate prezintă caracteristici tipologice specifice pieselor produse în zona balcanică și central-europeană. 10 pipe de lut sunt încadrate în **grupa I** (pipe roșii, nedecorate), 18 în **grupa II** (pipe otomane) și o singură piesă în **grupa III** (pipe ungurești). Piesele diferă în funcție de dimensiune și decor și sunt datate începând cu prima jumătate a secolului al XVII-lea, până cel mult în a doua jumătate a secolului următor (Fig. 14). Cea mai timpurie piesă (Cat. 11) este mai redusă ca dimensiuni, realizată din lut gri și atent prelucrată, asemenea primelor pipe de lut produse în Imperiul Otoman în secolul al XVII-lea. Piese confectionate din caolin (Cat. 15–23) sunt de dimensiuni diferite, iar analogiile indică utilizarea lor de-a lungul secolului al XVII-lea, exceptând exemplarul întreg, nedecorat (Cat. 27), care poate fi datat la începutul secolului al XVIII-lea. Pipele de lut otomane, realizate din pastă de culoare roșiatică, se remarcă prin dimensiunea mai mare comparativ cu exemplarele precedente, putând fi plasate cronologic la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Ele sunt caracterizate printr-un inel foarte pronunțat și prezintă ornamente variate, realizate în tipare, cu roțița dințată sau prin ștampilare (Cat. 12–14, 25–26, 29). Cele mai timpurii exemplare au gamba scurtă și îngroșată, cu inel foarte bine reliefat (Cat. 12), volum mai mic al găvanului sau al camerei de ardere (Cat. 14, 24), apoi treptat gamba a fost alungită (Cat. 13, 25), deschiderea inelului pe interior fiind mai mare, iar găvanul și camera de ardere au devenit mai încăpătoare (Cat. 26–27, 29). Urmând aceleași caracteristici de producție otomană, exemplarul fabricat în Ungaria are un decor mai bogat, din linii și puncte dispuse pe toată suprafața obiectului (Cat. 28). La cele mai timpurii dintre pipele analizate în acest studiu, putem observa că unghiul dintre gambă și găvan măsoară aproximativ 90°. Treptat, unghiul de deschidere începe să se micșoreze, ajungând ca unele dintre piesele datate în secolul al XVIII-lea să aibă o deschidere de aproximativ 45°. O altă observație se referă la poziționarea inelului. La piesele mai timpurii, inelul este plasat spre jumătatea gambei, lăsând capătul acesteia mai mult sau mai puțin vizibil (Cat. 12–13, 15–17, 19–20), în timp ce la piesele mai târzii, inelul este foarte proeminent și plasat pe capătul gambei (Cat. 1–7, 18, 25, 27–28).

O singură pipă de lut este întreagă, iar restul sunt fragmentare. Piese sunt recuperate din contexte arheologice diferite. Din complexe arheologice provin trei exemplare, dintre care două au fost găsite în săpăturile de pe strada Lucian Blaga (Cat. 1,9), iar a treia pe strada Radu Negru (Cat. 19). Conform analogiilor, cele trei pipe de lut reprezintă producții din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a celui următor. Deși pipele de lut reprezintă indici de datare, ele nu au putut fi coroborate cu restul materialului arheologic din acest

context, astfel încât nu putem cunoaște cronologia exactă a celor două structuri de lemn datate din perioada otomană. Știm doar că în umplutura unuia dintre complexe au fost găsite două fragmente de vase de porțelan datate în secolul al XVII-lea.

Pipele de lut descoperite în straturi arheologice bine definite, în umplutură nederanjată, sunt în număr de șase și provin din strada Lucian Blaga. Datarea nivelurilor arheologice în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul secolului următor este indicată de două piese (Cat. 12, 27), iar ultimul nivel de locuire otoman de la sfârșitul secolului al XVII-lea este confirmat prin descoperirea a patru fragmente de pipe de lut (Cat. 6, 11, 14, 25). Restul obiectelor studiate au fost descoperite în poziție secundară, în straturi cu pământ amestecat, în umpluturi cu moloz rezultat în urma lucrărilor de construire a sistemului de canalizare austriacă, sau în niveluri afectate de intervențiile edilitare din epoca modernă.

Referitor la săpăturile de pe strada Lucian Blaga, din cele opt exemplare provenite din context arheologic otoman, șapte au fost concentrate în jumătatea de nord a secțiunii săpate, în primele trei sectoare, în imediata apropiere a actualei Piața Libertății, unde au fost descoperite ruinele băilor ce funcționau în perioada otomană (Fig. 5). Este foarte posibil ca această aglomerare de pipe să fi fost generată de prezența acestor structuri, care, pentru acea perioadă, nu reprezentau doar un loc de igienă trupească, ci și de petrecere a timpului liber. Statistic, cele mai multe pipe de lut sunt datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aceasta fiind probabil perioada cu cea mai mare răspândire a fumatului în Timișoara (Fig. 14). Proveniența lor nu se cunoaște, din cauza faptului că piesele studiate de noi nu sunt prevăzute cu ștampilă de producător. Există, însă, posibilitatea ca două dintre piese să provină din atelierile de la Varna, identificate prin analogii de decor (Cat. 24) sau de formă (Cat. 27).

Procentul cel mai mare de pipe de lut descoperite la Timișoara îl reprezintă **grupa I** (Pipe roșii nedecorate) cu o pondere de 41,12%. Relativ frecvent întâlnită este **grupa II.3** (Pipe din caolin, cu glazură), care pentru Timișoara reprezintă 18,69%, un procent mare comparativ cu Grecia (unde reprezintă 0,3–2%) sau Bulgaria (0,9–3,8%)¹⁵⁰. Este foarte posibil ca prezența lor la Timișoara să se fi datorat schimburilor comerciale cu centrele mai apropiate din Ungaria, Serbia sau Grecia, unde astfel de pipe sunt produse în nuanțe de verde, galben și maro, similar cu exemplarele noastre.

Având în vedere amploarea săpăturilor arheologice din Timișoara, poziția stratigrafică a pipelor descoperite, coroborată cu cronologia cunoscută a pieselor publicate, poate fi un reper cronologic pentru datarea pipelor de lut recuperate din celelalte săpături și nepublicate în prezent. Alături de alte obiecte descoperite, pipele pot fi repere de identificare a rutelor comerciale dintre Timișoara și provinciile otomane europene.

¹⁵⁰ Kondorosy 2008, p. 333–334.

CATALOG¹⁵¹

Abrevieri: **Db** = *diametru găvan (bol)*; **Dbd** = *diametru bordură*; **Dg** = *diametru gambă*; **Di** = *diametru inel*; **H** = *înălțime pipă*; **L** = *lungime pipă*. Adâncimile sunt raportate la nivelul actual de călcare al străzii.

1. Pipă roșie nedecorată, cu inel de secțiune hexagonală, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă roșu pal, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, păstrându-se doar gamba. Dg = 1,28 cm, Di = 1,90 cm, L = 2,94 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B1, -2,80 m (din interiorul structurii C1). Sec. XVII (Fig. 7/1).

2. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic canelat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă roșu pal, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară la exterior și pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, păstrându-se gamba și un fragment din găvan, ambele de secțiune poligonală. Db = 2,14 cm, Dg = 1,41 cm, Di = 2,06 cm, H = 2,83 cm, L = 3,40 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2, -1,70 m (strat dărâmată). Sec. XVII (Fig. 7/2).

3. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic canelat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară la exterior și pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Db = 2,60 cm, Dg = 1,31 cm, Di = 1,84 cm, H = 3,54 cm, L = 4,83 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B5, -3,10 -3,20 m (strat cu fragmente de lemn). Sec. XVIII (Fig. 7/3).

4. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic canelat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară la exterior și pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Db = 2,60 cm, Dg = 1,42 cm, Di = 1,89 cm, H = 3,99 cm, L = 5,86 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2, -1,90 m (strat dărâmată, cu cărămidă). Sec. XVIII (Fig. 7/4).

5. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic canelat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe buza bordurii și pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din partea superioară a bordurii. Db = 3,06 cm, Dg = 1,49 cm, Di = 2,05 cm, H = 4,02 cm, L = 6,25 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2, -1,70 m (strat dărâmată). Sec. XVIII (Fig. 7/5).

6. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic canelat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește partea superioară a bordurii. Db = 2,87 cm, Dg = 1,41 cm, Di = 1,95 cm, H = 3,35 cm, L = 5,68 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3', -2,00 m (strat cu umplutură de culoare neagră). Sec. XVIII (Fig. 7/6).

7. Pipă roșie nedecorată, cu inel tronconic incizat, cu secțiune în formă de stea, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Db = 2,55

cm, Dg = 1,27 cm, Di = 1,85 cm, H = 3,43 cm, L = 5,48 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3', -1,29 m (Nivel II, partea de vest). Sec. XVII-XVIII (Fig. 8/7).

8. Pipă roșie nedecorată, cu forma inelului nedefinită, din lut gălbui fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, cu decor imitând marmura, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsesc inelul și partea superioară a bordurii. Db = 2,46 cm, Dg = 1,30 cm, H = 2,84 cm, L = 5,45 cm. Recuperată din Strada Radu Negru, carou 6, -2,30 m. Sec. XVII-XVIII (Fig. 8/8).

9. Pipă roșie nedecorată, cu forma inelului nedefinită, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, cu decor imitând marmura, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, s-a păstrat un fragment din găvan/bordură. H = 3,57 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B6', -1,29 m (umplutură locuință C3, de pe nivel II – podea). Sec. XVII-XVIII (Fig. 8/9).

10. Pipă roșie nedecorată, cu forma inelului nedefinită, din lut gri fin cu incluziuni de nisip fin, fațetată, acoperită cu angobă de culoare roșu aprins și parțial păstrată, cu decor imitând marmura, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe perețele camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, se păstrează un fragment din găvan și bordură. H = 3,53 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2, -1,98 -2,04 m (nivel I). Sec. XVII-XVIII (Fig. 8/10).

11. Pipă otomană, din lut gri, cu incluziuni de nisip fin, decorată, ardere reducătoare. Găvanul este de formă elipsoidală, cu decor realizat prin ștampilare, probabil cu un obiect cu dinți ascuțiți, și cu roțița dințată. În partea superioară a găvanului, motivul din jurul bordurii constă în patru triunghiuri mari dispuse în formă de stea, cu baza mare pe bordură și cu vârful în jos, umplute cu decor în formă de lacrimă. Triunghiurile sunt legate între ele cu incizii în zig-zag. Pe diametrul găvanului se află câte două linii paralele incizate, care pornesc din vârful fiecărui triunghi mare și se continuă în jumătatea inferioară a găvanului. Conexiunea în „V” cu gamba este evidențiată printr-un registru îngust, realizat cu roțița dințată, și format din două linii paralele umplute cu pătrate. Stare de conservare fragmentară, lipsesc un fragment din gambă și partea superioară a bordurii. Db = 2,95 cm, Dg = 1,04 cm, H = 2,39 cm, L = 3,68 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3, -1,20 -1,30 m (de la demontare podină, nivel I). Sec. XVII (Fig. 8/11).

12. Pipă otomană, din lut roșu, cu incluziuni de nisip fin, acoperită cu angobă roșatică, parțial păstrată, cu decor realizat în tipar și cu roțița dințată, ardere oxidantă. Prezintă urme de arsură pe pereții camerei de ardere. Găvanul este de formă elipsoidală, cu decor realizat prin decupare pe verticală, neglijent efectuată. La baza bordurii se observă un registru format din două șiruri de „S”-uri răsturnate, decor regăsit și pe diametrul inelului, care este bine profilat și are formă de turban. O fâșie subțire de linii dese, realizate cu roțița, înconjoară în două locuri diametrul gambei, la contactul cu găvanul și la extremitatea inelului. Conexiunea în „V” cu găvanul este accentuată printr-o succesiune de figuri rectangulare realizată cu roțița dințată. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Db = 2,80 cm, Dg = 1,60 cm, Di = 2,30 cm, H = 2,91 cm, L = 5,64 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2', -2,00 m (strat negru, profil vestic). Sec. XVII (Fig. 9/12).

13. Pipă otomană, din lut roșu, cu incluziuni mici de silicat de mică, acoperită cu angobă de aceeași culoare, cu decor realizat în tipar și cu roțița dințată, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe exterior și

¹⁵¹ Desenele au fost realizate de Silviu Saftu și fotografiile de Milan Sepeșan, cărora le mulțumesc și pe această cale.

pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din partea superioară a bordurii. Găvanul este rotund, susținând bordura cilindrică și decorat prin incizie în partea inferioară, la contactul în „V” cu gamba. Decorul constă într-un registru îngust de pătrate succesive, regăsite pe gambă la baza inelului, dar și la baza și buza bordurii. Inelul este reliefat prin imitații de petale de flori. Db = 2,77 cm, Dg = 1,49 cm, Di = 2,20 cm, H = 4,63 cm, L = 5,39 cm. Recuperată din strada Radu Negru, carou 13, -1,35 -1,50 m. Sec. XVII (Fig. 9/13).

14. Pipă otomană, din lut roșu, cu incluziuni mici de silicat de mică, acoperită cu angobă de aceeași culoare, ce imită marmura, cu decor canelat realizat în tipar, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, s-a păstrat doar găvanul. Acesta este decorat din tipar, prin caneluri care imită petale de flori în relief, foarte apropiate și dispuse pe verticală. Db = 2,75 cm, H = 1,96 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3, -1,20 -1,40 (din C2, nivel cu arsură). Sec. XVII (Fig. 9/14).

15. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură verde muștar cu tonuri mai închise pentru evidențierea decorului, cu decor floral și geometric realizat în tipar și prin ștampilare, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment de bordură. Găvanul este de formă rotundă și susține bordura tronconică. De o parte și de alta este ornamentat cu un motiv constând dintr-o floare cu șase petale, realizat în negativ prin ștampilare, iar în partea inferioară cu linii oblice paralele încadrate în două triunghiuri alăturate. Contactul cu bordura, respectiv cu gamba, este evidențiat prin două inele paralele care înconjoară baza acestora. Gamba este decorată cu frunze dispuse alăturat. Inelul este proeminent, imitând forma circulară a unui turban. Db = 2,27 cm, Dg = 1,37 cm, Dbd = 2,15 cm, Di = 2,02 cm, H = 3,48 cm, L = 4,98 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3”, -2,70 m (umplutură la vest de canalul Vidrighin). Sec. XVII (Fig. 9/15).

16. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură verde-muștar, cu umbre mai închise ca nuanță, pentru evidențierea decorului, cu decor floral și geometric realizat în tipar, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, lipsește bordura. Găvanul este decorat cu linii paralele dispuse în relief pe verticală, întrerupte în partea inferioară, pe linia de îmbinare a celor două părți ale pipei. Proeminența inelului este accentuată prin ornament în formă de petale de flori. Circumferința gambei este înconjurată de un cerc, amplasat aproximativ la jumătatea acesteia. Db = 2,35 cm, Dg = 1,48 cm, H = 2,26 cm, Di = 2,22 cm, L = 5,19 cm. Recuperată din strada Lucian Blaga, sector B3”, -2,70 m (umplutură la vest de canalul Vidrighin). Sec. XVII (Fig. 10/16).

17. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură verde, cu decor geometric, ardere oxidantă. Prezintă sporadice urme de ardere secundară pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsesc bordura și un fragment din partea inferioară a gambei. Găvanul este de formă emisferică, decorat cu linii dese în relief, dispuse în paralel pe verticală, care se opresc într-un marcaj liniar situat la baza bordurii. În partea inferioară a pipei, decorul este întrerupt de zona de îmbinare a celor două părți realizate în tipar. Inelul este evidențiat prin același decor liniar, însă dispus oblic, întrerupt în partea inferioară de un cerc care înconjoară gamba. Db = 2,10 cm, Dg = 1,42 cm, Di = 2,15 cm, H = 2,30 cm, L = 5,32 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B8', -1,82 m (umplutură în partea de est a secțiunii). Sec. XVII (Fig. 10/17).

18. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură galben-marou de proastă calitate, cu crăpături fine pe toată suprafața (probabil datorită unei arderi secundare), cu decor floral, ardere oxidantă. Prezintă puternice urme de ardere secundară pe exterior și pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Găvanul și bordura sunt nedecorate și separate, gamba este alungită, decorată cu petale de flori care se îngroașă la extremitate, iar conexiunea cu găvanul este

evidențiată printr-un inel în relief. Db = 2,17 cm, Dg = 1,35 cm, Di = 1,30 cm, H = 3,74 cm, L = 5,13 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2, -1,80 m (umplutura la est de canalul Vidrighin). Sec. XVII (Fig. 10/18).

19. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură verde, cu decor floral, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, s-au păstrat gamba și un fragment de găvan. Gamba este ornamentată cu petale subțiri de flori, dispuse alăturat și întrerupte în partea inferioară de un cerc în relief care înconjoară gamba. Un decor în relief, format dintr-o floare cu șase petale, se regăsește de o parte și de alta a găvanului. Dg = 1,46 cm, H = 2,40 cm, L = 5,29 cm, Di = 1,90 cm. Recuperată din Strada Radu Negru, complex arheologic C8, carou 3-4, -1,95 -2,10. Sec. XVII-XVIII (Fig. 10/19).

20. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură maro-gălbui, cu decor floral, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, lipsește un fragment din bordură. Găvanul este de formă rotundă, marcat în părțile opuse cu un motiv prin ștampilare în relief, format dintr-o floare cu cinci petale. Gamba este profilată cu petale de flori, mai reliefate spre extremitate. Contactul găvanului cu gamba și bordura este marcat de un inel mai puțin accentuat, care înconjoară gamba și bordura. Extremitatea gambei este evidențiată prin incizii circulare. Db = 2,42 cm, Dg = 1,41 cm, Di = 1,92 cm, H = 3,50 cm, L = 5,51 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3”, -2,70 m (umplutură la vest de canalul Vidrighin). Sec. XVII-XVIII (Fig. 10/20).

21. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură maro-gălbui, cu decor geometric, ardere oxidantă. Prezintă sporadice urme de arsură pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsesc gamba și un fragment din bordură. Găvanul este de formă rotundă, decorat pe diametru cu o rețea de romburi în relief, care se continuă până în partea inferioară, dând impresia unui găvan lobat, decor accentuat prin marcaj liniar pe margine. Baza este ornamentată în relief cu o floare cu șase petale, rezultată în urma marcajului romboidal. Bordura este tronconică. Db = 2,56 cm, Dbd = 2,19 cm, H = 3,02 cm, L = 2,94 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3', -2,06 m (din partea de est a secțiunii). Secolul XVII (Fig. 11/21).

22. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură maro, cu decor în relief în forma unei flori de lotus, ardere oxidantă. Prezintă urme de arsură pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, s-a păstrat doar un fragment din bordură. H = 3,45 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B7'a, -1,60-1,80 m (din partea de vest a secțiunii). Sec. XVII (Fig. 11/22).

23. Pipă din pastă de caolin acoperită cu glazură verde, cu decor floral în relief, realizat prin presare în tipar, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, s-au păstrat doar bordura și parțial găvanul. Dbd = 22,5 cm, H = 3,42 cm. Recuperată din Strada Radu Negru, carou 5-6, -2,10 -2,30 m. Sec. XVII (Fig. 11/23).

24. Pipă otomană, cu ștampilă în relief, din lut roșu fin cu incluziuni de nisip fin, cu decor realizat prin incizare și ștampilare, acoperită cu angobă din același material, ardere oxidantă. Prezintă urme puternice de ardere secundară pe exteriorul bordurii și pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește gamba. Are un marcaj în relief, în formă de rozetă, realizat prin ștampilarea de o parte și de alta a găvanului. Linia de îmbinare a celor două părți din tipar este vizibilă în partea inferioară a găvanului de formă rotundă. În partea superioară, bordura se îngustează, iar buza prezintă o ușoară alungire la extremitate, în formă de lacrimă. În aceeași zonă, pipa este înconjurată de un decor realizat cu roțița dințată, constând într-o fâșie îngustă de pătrate adiacente. Db = 2,83 cm, Dg = 1,45 cm, Dbd = 2,38 cm, H = 4,00 cm, L = 3,52 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3”, -2,70 m (umplutură la vest de canalul Vidrighin). Sec. XVII-XVIII (Fig. 11/24).

25. Pipă otomană neglazurată, din lut roșu fin cu incluziuni de nisip fin, acoperită cu angobă de culoare roșu-gălbui cu silicat de mică, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, lipsește bordura. Găvanul este canelat în formă de lalea. Inelul, nedecorat, este reprezentat printr-o îngroșare a gambei la extremitate. Linia de îmbinare a celor două jumătăți din care este confecționată pipa este vizibilă în partea inferioară. Db = 2,59 cm, Dg = 1,57 cm, Di = 2,04 cm, H = 1,93 cm, L = 5,71 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B3, -1,20 -1,40 m (din C2, nivel cu arsură). Sec. XVII (Fig. 11/25).

26. Pipă otomană, neglazurată, din lut roșu fin cu incluziuni de nisip fin, acoperită cu angobă de culoare roșu cărămiziu cu silicat de mică, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe exterior și arsură puternică pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsește gamba. Găvanul este canelat, imitând forma de lalea, secționată în partea superioară, unde susține bordura de formă cilindrică. Db = 2,88 cm, Dbd = 2,40 cm, H = 4,24 cm. Recuperată din Strada Radu Negru, carou 25, -2,85 m. Sec. XVII (Fig. 12/26).

27. Pipă otomană, din pastă de caolin cu incluziuni de nisip fin, acoperită cu angobă roz, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe exterior și arsură pe pereții camerei de ardere. Piesă întregă. Inel proeminent de formă tronconică. Găvanul formează cu gamba un unghi de 90°, cu buza bordurii puțin înclinată în interior. Zona de îmbinare a celor două jumătăți din care a fost confecționată este vizibilă și formează o muchie teșită. Nedecorată. Db = 1,92 cm, Dbd = 2,42 cm, Dg = 1,41 cm, Di = 2,17 cm, H = 5,07 cm, L = 4,96 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B2', -1,70 m (strat cu arsură, la sud de Canal 2). Sec. XVIII (Fig. 12/27).

28. Pipă unguerească, din lut roșu fin cu incluziuni de nisip fin, ardere oxidantă. Stare de conservare fragmentară, lipsește bordura. Găvan imitând forma de lalea, cu decor rezultat din presare în tipare. Gamba este scurtă și îngroșată, decorată cu motive geometrice constând în linii, puncte și registre formate din creștături triunghiulare. Inelul este puternic profilat, de formă circulară, asemănător unui turban, ornamentat pe diametru cu triplu motiv liniar, foarte mărunț, realizat cu roțița dințată, motiv care se regăsește atât în zona de contact a gambei cu găvanul, cât și în partea inferioară a acesteia. Db = 2,81 cm, Dg = 1,81 cm, Di = 2,37 cm, L = 5,27 cm. Recuperată din Strada Lucian Blaga, sector B7'a, -0,90 m (strat de dărâmtură, în zona de nord vest a secțiunii). Sec. XVIII (Fig. 12/28).

29. Pipă otomană, neglazurată, din lut roșu fin cu incluziuni de nisip fin, acoperită cu angobă, ardere oxidantă. Prezintă urme de ardere secundară pe exterior și arsură pe pereții camerei de ardere. Stare de conservare fragmentară, lipsesc părți din gambă. Găvanul și bordura sunt elemente unitare, care par să formeze cu gamba un unghi de 90°. De-o parte și de alta a găvanului se observă doi butoni în relief, obținuți prin presare în tipare. Decor incizat, constând într-o fâșie îngustă de pătrate succesive, dispuse în linie pe buza bordurii. Db = 2,79 cm, Dbg = 2,40 cm, Dg = 1,86 cm, H = 4,49 cm, L = 3,59 cm. Recuperată din Strada Radu Negru, carou 9, -2,50 m. Sec. XVIII (Fig. 12/29).

BIBLIOGRAFIE

- Ayhan 2009 – G. Ayhan, *Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları*, în: K. Pektaş, S. Cirtil, S. Özgün Cirtil, G. K. Öztaşkın, H. Özdemir, E. Aktuğ, R. Uykur (eds.) *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Proceedings of the XIIIth Symposium of Medieval and Turkish Period Excavations and Art Historical Researches, 14–16 October 2009, Istanbul, 2009, p. 49–57.
- Bekić 2000 – L. Bekić, *Uvodu problematiku glinenih lula na području hrvatske*, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 32–33, 1999–2000 (2000), p. 249–279.
- Bielich, Čurný 2009 – M. Bielich, M. Čurný, *Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production - Nálezy fajok z Nitry a nitrianska fajkárská produkci - Funde von Tabakspfeifen in Nitra und die dortige Pfeifenproduktion*, în: *Studies in Post-Medieval Archaeology 3. Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage*, Prague, 2009, p. 337–362.
- Bikić 2012 – V. Bikić, *Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology*, *JAIIP* 5, 2012, p. 1–8.
- Bouzigard 2010 – A. Bouzigard, *Archaeological Evidence for the Consumption of Tobacco and Coffee in Ottoman Arabia*, Master's thesis, East Carolina University, 2010.
- Bozu et alii 2015 – O. Bozu, A. Szentmiklosi, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, *Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Timișoara 700 (City Business Center, clădirea E)*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 246–248.
- Călători străini ... 1976 – *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (Partea I: Paul de Alep, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Partea a II-a: Evlia Celebi, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet), București, 1976.
- Cengiz 2011 – A. Cengiz, *Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler*, Ankara, 2011.
- Costea et alii 2007 – I. Costea, A. Stănică, A. Ignat, *Pipe de lut descoperite la Babadag*, *Peuce* 5, 2007, p. 335–362.
- Ene 2013 – I. Ene, *Pipele de lut descoperite la Orașul de Floci, comuna Giurgeni, jud. Ialomița*, *CA* 20, 2013, p. 197–206.
- Feneșan 2006 – C. Feneșan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552–1716)*, Timișoara, 2006.
- Feneșan 2014 – C. Feneșan, *Vilayetul Timișoara 1552–1716*, Timișoara, 2014.
- Flutur et alii 2014 – A. Flutur, D. Tănase, A. Hamat, *Cercetările arheologice preventive în cetatea Timișoarei, str. Lucian Blaga, anul 2014. Raport preliminar*, *Banatica* 24, 1, 2014, p. 225–252.
- Flutur et alii 2015 – A. Flutur, D. Tănase, A.-C. Hamat, *Timișoara, județul Timiș. Punct: Str. Lucian Blaga*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 248–249.
- Gaál 2004 – A. Gaál, *Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum Gyűjteményében*, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 26, 2004, p. 259–296.
- Gačić 2011 – D. Gačić, *Луле Из Музејских Збирки Србује – Pipes from Museum Collections of Serbia*, Novi Sad, 2011.
- Gosse 2007 – P. Gosse, *Les pipes de la quarantaine. Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)*, Oxford, 2007.
- Gruia 2012 – A. Gruia, *Pipele de la Reghin*, *Apulum* 49, 2012, p. 259–280.
- Gruia 2013 – A. Gruia, *The Gift of Vice. Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca, 2013.
- Gusar 2008 – K. Gusar, *Archaeological finds of clay tobacco pipes from the collection of the Zadar National Museum*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, 2008, p. 135–154.
- Haider 2000 – E. Haider, *The Spread of Tobacco-Smoking in Hungary*, în: *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History through the Pipemaker's Art*, Budapest, 2000, p. 20–24.
- de Haan 2004 – A. R. de Haan, *19th Century clay chibouks made in Tophane*, *The Pipe Year Book* 2004, Paris, 2004, p. 79–90.
- Hayes 1992 – J. Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, Vol. 2. *The pottery*, Princeton, 1992.
- Kondorosy 2007 – Sz. Kondorosy, *Cseréppipák a Budai felső vizivárosból*, *Budapest Régiségei* 41, 2007, p. 249–280.
- Kondorosy 2008 – Sz. Kondorosy, *A szegedi vár pipái I*, *MFMÉ. Studia Ethnographica* 6, Szeged, 2008, p. 331–362.

- Kopeczny 2007 – Zs. Kopeczny, *Ceramică medievală locală (sec. XIV–XVII)*, în: F. Drașovean, C. Feneșan, A. Flutur, A. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șeptilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din Centrul Istoric*, Timișoara, 2007, p. 85–125.
- Kopeczny, Dincă 2012 – Zs. Kopeczny, R. Dincă, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara*, *Ziridava* 26, 1, 2012, p. 167–190.
- Kovács 1963 – B. Kovács, *A Dobó István vármúzeum cseréppipái*, *Agria* 1, 1963, p. 235–262.
- Kovács 1984 – Gy. Kovács, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok Megyei Múzeumi Adattár, Szolnok, 1984.
- Kovács 2004 – Gy. Kovács, *Cseréppipák a 17–18. századból. Pipe Collection from the 17th–18th Centuries*, *Budapesta Régiségei* 38, 2004, p. 121–131.
- Lewcun 1994 – M. Lewcun, *The Clay Tobacco Pipe Making Industry of Bath*, *Bath History* 5, 1994, p. 125–146.
- Opriș 2007 – M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică*, vol. I, Timișoara, 2007.
- Radu-Iorguș et alii 2013 – C. Radu-Iorguș, L. Radu, M. Ionescu, *Pipe ceramic descoperite la Mangalia*, *Peuce* 11, 2013, p. 239–254.
- Rădulescu et alii 2007 – A. Rădulescu, D. Tănase, Zs. Kopeczny, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – Castelul Huniade 2007*, *Banatica* 18, 2007, p. 141–154.
- Ridovics 2009 – A. Ridovics, *Hungary (including former territories)*, *JAIP* 2, 2009, p. 65–73.
- Robinson 1985 – R. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, *Hesperia* 54, 2, 1985, p. 149–203.
- Rusu et alii 2002 – A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, S. Zoltan, F. Andras, O. Mureșan, L. Bejenaru, M. Benea, A. Velter, E. Oberländer-Târnoveanu, *Cetatea Oradea, Monografie arheologică*, I, Oradea, 2002.
- Sabbionesi 2014 – L. Sabbionesi, *Le pipe di Stari Bar*, în: S. Gelichi, L. Sabbionesi, *Bere e fumare ai confini dell'Impero. Caffè e tabacco a Stari Bar nel periodo ottomano*, Firenze, 2014, p. 30–70.
- Shehadeh 2005 – L. Shehadeh, *The Mamluk and Early Ottoman Occupation at Tell El-Burak*, Lebanon, Beirut, 2005.
- Simpson 1998 – S. J. Simpson, *Where There's Smoke, There's Fire... Pipe – Smoking in the Ottoman Empire*, *British Museum Magazine* 31, 1998, p. 15–17.
- Szentmiklosi et alii 2015 – A. Szentmiklosi, D. Diaconescu, S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, *Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 250–251.
- Takáts 1898 – S. Takáts, *A dohány elterjedése s az első dohány monopólium hazánkban 1576–1735. Budapest. (Különnyomat a M. Gazdaságtörténelmi Szemléből)*, 1898, p. 51–78.
- Tănase, Dinu 2015 – D. Tănase, N. Dinu, *Faianță și porțelan din Epoca Otomană descoperite în Timișoara, străzile Lucian Blaga, Enrico Caruso și Radu Negru (Campania 2014)*, *SCIVA* 66, 1–2, 2015, p. 69–96.
- Tomka 2000 – G. Tomka, *Excavated pipes from the 16th to 18th century in Hungary*, în: E. Haider, A. Orgona and A. Ridovics (eds.), *The history of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art*, Budapest, 2000, p. 5–32.
- Tomka 2005 – G. Tomka, *Cserép pipafejek az Ónodi vár ásátásaiából (1985–1991)*, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 44, 2005, p. 607–626.
- Varga 2010 – E. Varga, *Clay pipes from Eger Castle*, *JAIP* 3, 2010, p. 21–31.
- Vasilii 1996 – I. Vasilii, *Știri istorice – orașul Babadag în Evul Mediu*, *Peuce* 12, 1996, p. 195–224.
- de Vincenz 2011 – A. de Vincenz, *Ottoman clay tobacco pipes from Ramla*, *'Atiqot* 67, 2011, p. 43–53.
- de Vincenz 2014 – A. de Vincenz, *Marks on the Pipes*, în: S. Gelichi, L. Sabbionesi, *Bere e fumare ai confini dell'Impero. Caffè e tabacco a Stari Bar nel periodo ottomano*, Firenze, 2014, p. 71–87.

